The Persian Middle Course

FOR CLASSES VII & VIII

OF

ANGLO-VERNACULAR SCHOOLS

ALLAHABAD
THE INDIAN PRESS, LTD.
1924

Price 12 annas.

Printed and published by K. Mittra,
at The Indian Press, Ltd.,
Allahabad.

فہرستِ مضامین

شمارہ	مضمون	صفحہ
	انتخاب از گلستان سعدی	
۱	بابِ سوم در فضیلتِ قناعت	
۲	بابِ ہفتم در تاثیرِ تربیت	
	انتخاب از تاریخ فرشتہ	
۳	ذکرِ بادشاہی شیر شاہ افغان بن حسن سور	
۴	ذکرِ سلطنتِ سلیم شاہ بن شیر شاہ افغان سور	
	نظم	
	انتخاب از بوستان سعدی	
۱	بابِ اوّل در عدل و رای و تدبیرِ جہانداری	

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از گلستان سعدی

باب سوم

در فضیلتِ قناعت

حکایت ۱- خواہندۂ مغربی در صفِ بزّازانِ حلب می گفت ای خداوندانِ نعمت! اگر شمارا انصاف بودے وما را قناعت رسمِ سوال از جہاں بر خاستے۔

قطعہ

ای قناعت توانگرم گرداں   کہ ورای تو ہیچ نعمت نیست
کنجِ صبر اختیارِ لقمان است   ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲- دو امیرزادہ بودند در مصر یکے علم آموختے

دو دیگرے مال اندوختے - این علامۂ عصر شد و آں عزیزِ مصر توانگر بچشمِ حقارت در فقیہہ نظر کرد و گفت من بہ سلطنت رسیدم و تو ہمچناں در مسکنت بماندی- گفت ای برادرا شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ مرا می باید گفتن کہ میراثِ پیغمبران یافتم یعنی علم و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر-

مثنوی

من آن مورم کہ در پایم بمالند | نہ زنبورم کہ از نیشم بنالند
چگونہ شکرِ این نعمت گذارم | کہ زورِ مردم آزاری ندارم

حکایت ۳- درویشے را دیدم کہ در آتشِ فاقہ می سوخت و خرقہ بر خرقہ می دوخت و تسکینِ خاطرِ خود را می گفت -

بیت

بنانِ خشک قناعت کنیم و جامۂ دلق
کہ بارِ محنتِ خود بہ کہ بارِ منتِ خلق

کسے گفتش چہ نشینی ؟ کہ فلان درین شہر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم- میان بخدمتِ آزادگان بستہ است و بر درِ دلہا نشستہ اگر بر صورتِ حالت چنانکہ ہست وقوف یابد پاسِ خاطرِ عزیزت

را منّت دارد و غنیمت شمارد. گفت خاموش که در گرسنگی
مُردن به که حاجت پیشِ کسے بُردن.

قطعه

هم رقعه دوختن به التزام کنجِ صبر | کز بهرِ جامه رقعه بر خواجگاں نوشت
حقّا که با عقوبتِ دوزخ برابر است | رفتن بپای مردیِ همسایه در بهشت

حکایت ۴. یکے از ملوکِ عجم طبیبے حاذق بخدمتِ
مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم فرستاد. سالے در دیارِ عرب بُود. کسے
تجربتے پیشِ او نیامد و معالجتے نخواست. روزے پیشِ پیغمبر
صلی اللہ علیہ وسلم آمد و گِلہ کرد کہ مرا برای معالجتِ اصحاب
فرستادہ اند و کسے دریں مُدت التفاتے نکرد تا خدمتے کہ بریں
بندہ معیّن است بجا آورد. رسُول صلعم فرمود کہ ایں طائفہ
را طریقے است کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود چیزے نخورند
و ہنوز اشتہا باقی بُود کہ دست از طعام بدارند. حکیم گفت
مُوجبِ تندرستی ہمیں است. زمینِ خدمت ببوسید و برفت

مثنوی

سخن آنگہ کُند حکیم آغاز | یا سرِ انگشت سوی لقمہ دراز

که زنا گفتنش خلل زاید یا ز نا خوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرتِ اردشیرِ بابکان آمده است که حکیم عرب را پرسید که روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت این مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت اینقدر ترا بر پای دارد و ہرچہ برین زیادہ کنی تو حمّالِ آنی۔

بیت

خوردن برای زیستن و ذکر کردن است
تو معتقد کہ زیستن از بہرِ خوردن است

حکایت ۶ - دو درویش خراسانی در ملازمتِ صحبتِ یکدیگر سیاحت کردندے۔ یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے۔ و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے۔ قضارا بر درِ شہرے بتہمتِ جاسوسی گرفتار آمدند و ہر دو را حبس کردند و درِ زندان بگل بر آوردند۔ بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بے گناہ اند۔ در بکشادند۔ قوی را دیدند مُردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ۔ دریں عجب ماندند

حکیمی گفت اگر بر خلاف آن بودی تعجب بودی زیرا که آن بسیار خوار بود طاقت بینوائی نیاورد و بسختی هلاک شد و آن دیگر خویشتن دار بود بر عادت خود صبوری کرد و بسلامت ماند

قطعه

چو کم خوردن طبیعت شد کسی را چو سختی پیشش آید سهل گیرد
وگر تن پرورست اندر فراخی چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن مصیبت بود روز نایافتن

حکایت — یکی از حکما پسر را نهی کردے از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند۔ گفت ای پدر! گرسنگی مردم را بکشد۔ نشنیدۂ که ظریفان گفته اند که بسیری مردن به که بگرسنگی جان سپردن۔ پدر گفت اندازه نگهدار۔

بیت

نه چندان بخور کز دهانت برآید نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعامست حظ نفس رنج آورد طعام که بیش از قدر بود

گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود — ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸ - رنجورے را گفتند کہ دلت چہ می خواہد؟ گفت آنکہ دلم چیزے نخواہد۔

بیت

معدہ چو پر گشت و شکم درد خاست — سود ندارد ہمہ اسباب راست

حکایت ۹ - بقالے را درمے چند بر صوفیان گرد آمدہ بود۔ ہر روز مطالبہ کردے و سخنہائے با خشونت گفتے۔ اصحاب از تعنتِ او خستہ خاطر ہمی بودند و جز تحمل چارہ نبود۔ صاحبدلے بشنید و بخندید و گفت نفس را وعدہ دادن بطعام آسان تر است کہ بقال را بدرم۔

قطعہ

ترکِ احسانِ خواجہ اولیٰ تر — کاحتمالِ جفائے بوابان

بتمنائے گوشت مردن بہ — کہ تقاضائے زشتِ قصابان

حکایت ۱۰ - جوانمردے را در جنگِ تاتار جراحتے ہولناک رسید۔ کسے گفتش فلان بازرگان نوشدارو دارد۔ اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد۔ گویند کہ آن بازرگان بہ بخل چنان

معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔ بیت

گر بجای نانش اندر سفرہ بودے آفتاب
تا قیامت روز روشن کس ندیدے درجہان

جوانمرد گفت تو شادہ و ازوی نخواہم کہ بدہد یا ندہد۔ اگر بدہد منفعت کند یا نکند۔ بارے خواستن ازو زہر کشندہ است۔

بیت

ہرچہ از دو نان بمنت خواستی — در تن افزودی و از جان کاستی

حکما گفتہ اند اگر آب حیات فروشند فی المثل بآبروی دانا نخرد کہ مردن بعلت بہ از زندگانی بذلت۔

بیت

اگر حنظل خوری از دست خوشخوی — بہ از شیرینی از دست ترشروی

حکایت ۱۱۔ یکے از علما خورندہ بسیار داشت و کفاف اندک۔ با یکے از بزرگان کہ حسن ظن بلیغ در حق او داشت حال خود بگفت۔ روی از توقع او درہم کشید و تعرض سوال از اہل ادب در نظرش قبیح آمد۔

قطعہ

ز بخت روی ترش کردہ پیش یار عزیز — مرو کہ عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے کہ روی تازہ تر و بشاشت زیادہ تر و چہرہ گشادہ پیشانی آوردہ اند کہ در وظیفۂ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چون بر قرار معہودش ندید گفت۔

بیت

نان افزودہ آبروی کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست

حکایت ۱۲- درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفت فلان نعمتے بیقیاس دارد۔ اگر بر حاجت تو وقوف یابد ہمانا کہ در قضای آن توقف روا ندارد۔ گفت من او را نمی‌شناسم۔ گفت منت رہبری کنم۔ دستش گرفت و بمنزلِ آن شخص در آورد۔ درویش یکے را دید لب فروہشتہ و ابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نگفت۔ کسے گفتش چہ گفتی و چہ کردی؟ گفت عطای او بلقای او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترش رو کہ از خوی بدش فرسودہ گردی
اگر گوئی غمِ دل با کسے گوی کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳- سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد

چنانکه عنانِ طاقتِ درویشان از دست رفته بود و درہای آسمان
بر زمین بسته و فریاد اہلِ زمین بآسمان پیوسته۔

قطعه

نماند جانور از وحش و طیر و ماهی و مور　　که بر فلک نشد از نامرادی افغانش
عجب که دودِ دلِ خلق جمع می‌نشود　　که ابر گردد و سیلابِ دیده بارانش

سفلهٔ دران سال نعمتِ بیکران داشت۔ تنگدستان را زر و سیم
دادے و مسافران را سفره نهادے۔ گروہے درویشان که از
جورِ فاقه بجان آمده بودند آهنگِ دعوتِ او کردند و بمن مشاورت
آوردند سر از موافقتِ ایشان باز زدم و گفتم

قطعه

نخورد شیر نیم خوردهٔ سگ　　ور بسختی بمیرد اندر غار
تن به بیچارگی و گرسنگی　　بنه و دست پیشِ سفله مدار
گر فریدون شود بنعمت و جاه　　بے ہنر را بهیچ کس مشمار
پرنیان و نسیج بر نااہل　　لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴۔ حاتمِ طائی را گفتند از خود بزرگ همت تر
در جهان کسے دیدهٔ؟ گفت بلے روزے چهل شتر قربان

کرده بودم و امرای عرب را طلب نموده. ناگاه بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم. خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آورده. گفتم بمہمانیِ حاتم چرا نروی که خلقے بر سماطِ او گرد آمده اند؟ گفت۔

بیت

هر که نان از عملِ خویش خورد   منّتِ حاتمِ طائی نبرد

من او را بہمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵۔ موسیٰ علیه السلام درویشے را دید از برہنگی بریگ اندر شده. گفت ای موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ مرا کفافے دهد۔ موسیٰ دعا کرد و برفت۔ پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے برو گرد آمده۔ گفت این را چه حالت است؟ گفتند خمر خورده است و عربده کرده و کسے را کشته اکنون بقصاص فرموده اند۔

نظم

گربۂ مسکین اگر پر داشتے   تخمِ گنجشک از جہاں برداشتے
این دو شاخِ گاو گر خر داشتے   ہیچکس را گردِ خود نگذاشتے۔

بیت

عاجز باشد که دست قدرت یابد   برخیزد و دست عاجزان برتابد

موسیٰ علیہ السلام بحکمت جہان آفرین اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار۔

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش　　سیلی خواہد بحقیقت سرش
آن نشنیدی کہ فلاطون چہ گفت　　مور ہمان بہ کہ نباشد پرش

حکمت۔ پدر را عسل بسیار است امّا پسر گرمی دار است

بیت

آنکس کہ توانگرت نمی گرداند　　او مصلحت تو از تو بہ میداند

حکایت ۱۶۔ اعرابی را دیدم کہ در حلقۂ جوہریان بصرہ حکایت می کرد کہ وقتے در بیابانے راہ گم کردہ بودم و از زاد با من چیزے نماندہ۔ دل بر ہلاک نہادم۔ ناگاہ کیسہ یافتم پُر از مروارید کہ ہرگز آن ذوق و شادی فراموش نکنم کہ پنداشتم کہ گندم بریان است و باز آن تلخی و نا امیدی چون معلوم کردم کہ مروارید است۔

قطعہ

در بیابان خشک و ریگ روان　　تشنہ را در دہان چہ در چہ صدف
مرد بے توشہ کاوفتاد از پا　　در کمر بند او چہ زر چہ خزف

حکایت ۱۷۔ یکے از عرب در بیابان از غایت تشنگی

میگفت ای کاش پیش از مرگ خود روزے بآرزوی خود رسیدمے
وجوی آبے کہ موج میزد تا زانوی من بودے و مشک خود را
ازان پر کردمے۔ ہمچنین در قاع[1] بسیط مسافرے راہ گم کردہ
وقوت و قوتش بآخر آمدہ و درمے چند برمیان داشت۔
بسیار بگردید راہ بجائے نبرد و بسختی ہلاک شد۔ طائفۂ برسیدند
درمہا را دیدند پیش رویش نہادہ و برخاک نبشتہ۔

قطعہ

گر ہمہ زر جعفری[2] دارد مرد بے توشہ برنگیرد گام
در بیابان فقیر گرسنہ را شلغم پختہ بہ زنقرۂ خام

حکایت ۱۸۔ ہرگز از دور زمان ننالیدہ بودم و از
گردش آسمان روی درہم نکشیدہ مگر وقتے کہ پایم برہنہ بود
و استطاعت پاپوشے نداشتم۔ بجامع کوفہ در آمدم دل تنگ یکے
را دیدم کہ پای نداشت۔ شکر نعمت حق بجا آوردم و بر
بے کفشی صبر کردم۔

---

[1] صحرا۔ بیابان جس میں پانی اور سایہ نہو۔

[2] زر خالص۔ ایسا سونا جس میں کوئی دوسری دھات نہ ملی ہو۔

قطعه

مرغ بریان بچشم مردم سیر کمتر از برگ تره بر خوان است
وانکه را دستگاه و قدرت نیست شلغم پخته مرغ بریان است

حکایت ۱۹ - یکے از ملوک با تنے چند از خاصان در شکارگاہے بزمستان از شہر دور افتاد۔ شب در آمد۔ از دور دہے دیدند ویران و خانۂ دہقانے دران۔ ملک گفت شب آنجا رویم تا زحمت سرما کمتر باشد۔ یکے از وزرا گفت۔ لائق قدر بلند پادشاہ نباشد بخانۂ دہقانے رکیک[۱] التجا کردن۔ ہمیں جا خیمہ بزنیم و آتش برفروزیم۔ دہقان را خبر شد۔ ما حضرے ترتیب کرد و پیش سلطان حاضر آورد و زمین خدمت بوسید و گفت قدر بلند سلطان بہ نزول کردن در خانۂ دہقان نازل[۲] نشدے ولیکن نخواستند تا قدر دہقان بلند شود۔ ملک را سخن او مطبوع[۳] آمد۔ شبانگاہ بمنزل او نقل[۴] کردند۔ دہقان خدمت پسندیدہ کرد۔ بامدادان ملک با و خلعت و نعمت داد۔

۱ سست وضعیف۔ کم رتبہ۔ ۲ پناہ مانگنا۔ ۳ کم۔ کمتر۔ ۴ پسندیدہ ۵ رفتند گئے۔

شنیدم که قومے چند در رکاب سلطان میرفت و میگفت۔

قطعہ

زقدر و شوکتِ سلطان نگشت چیزے کم | زالتفات بمہمان سرایِ دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید | کہ سایہ برسرش افگند چونتو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گدائے را حکایت کنند کہ نعمتِ وافر اندوختہ بود۔ یکے از پادشاہان گفتش کہ می نماید کہ مالِ بیکران داری۔ بہ برخے ازان مارا دستگیری کن کہ مہمے پیش آمدہ است۔ چون ارتفاع برسد وفا کردہ شود۔ گفت ای خداوندِ روی زمین! لائقِ قدرِ بزرگوارے نباشد دست بمالِ چون من گدائے آلودہ کردن کہ جو جو بگدائی فراہم آوردہ ام گفت غمے نیست کہ بتاتار میدہم۔ شنیدم کہ سر از فرمانِ ملک باز زد و حجت بیش گرفت و شوخ چشمی نمود۔ ملک فرمود تا مضمون خطاب را بزجر و توبیخ ازوی مستخلص کردند

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار | سر بہ بیحرمتی کشد ناچار
ہر کہ بر خویشتن نہ بخشاید | گر نہ بخشد کسے برو شاید

حکایت ۲۱- بازرگانے را دیدم کہ صد و پنجاہ شتر بار داشت و چہل بندۂ خدمتگار۔ شبے در جزیرۂ کیش مرا بحجرۂ خویش برد و ہمہ شب نیارامید از سخنہائے پریشان گفتن کہ فلان انبارم بترکستان است و فلان بضاعت بہندوستان و این قبالۂ فلان زمین است و فلاں مال را فلان کس ضمین۔ گاہ گفتے کہ خاطرِ اسکندریہ دارم کہ ہوایش خوش است و باز گفتے نے دریایِ مغرب مشوش است سعدیا سفرے دیگر در پیش است۔ اگر آن کردہ شود بقیت عمر بگوشہ بنشینم۔ گفتم آن کدام سفر است؟ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن کہ شنیدم قیمت عظیم دارد و از آنجا کاسۂ چینی بروم برم و دیبایِ رومی بہند و پولادِ ہندی بحلب و آبگینۂ حلبی بہ یمن و بردِ[1] یمانی بپارس۔ از آن پس ترکِ سفر کنم و بدکانے نشینم۔ چندان ازین مالیخولیا[2] فرو گفت کہ بیش طاقت گفتنش نماند۔ گفت ای سعدی تو ہم سخنے بگو از آنہا کہ دیدی و شنیدی۔ گفتم

[1] چادر۔ [2] ایک بیماری کا نام ہے۔ پاگل پن۔ دیوانگی۔

نظم

آن شنیدستی که وقتی تاجری　در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیادار را　یا قناعت پر کند یا خاک گور

حکایت ۲۲- مالدارے را شنیدم کہ به بخل چنان معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔ ظاهر حالش بنعمت دنیا آراسته و خست نفس در نهادش همچنان متمکن تا بجائے کہ نانے را بجانے از دست ندادے و گربۂ ابوهریره را بلقمه نه نواختے و سگ اصحاب کهف را استخوانے نینداختے۔ فی الجمله کسے خانۂ اورا ندیدے در گشاده و سفرۂ او را سر گشاده۔

بیت

درویش بجز بوی طعامش نشنیدے
مرغ از پس نان خوردن او ریزه نچیدے

شنیدم کہ در دریای مغرب راهِ مصر بر گرفته بود و خیال فرعونی در سر کرده۔ بادے مخالف گرد کشتی بر آمد و دریا در جوش آمد تا آنکه بغرق قریب شد۔ **بیت**

با طبع ملولت چہ کند دل نسازد　شرطه همه وقتے نبود لائق کشتی

دست دعا بر آورد و فریاد بیفایده کردن گرفت

بیت

دست تضرع چه سود بندهٔ محتاج را
وقت دعا بر خدا وقت کرم در بغل

قطعه

از زر و سیم راحتی برسان
خویشتن هم تمتعی برگیر
وانگه این خانه کز تو خواهد ماند
خشتی از سیم و خشتی از زر گیر

آورده‌اند که در مصر اقاربی درویش داشت - بعد از هلاک او به بقیت مال او توانگر شدند و جامه‌های کهنه بمرگ او بدریدند و خز و دمیاطی ببریدند - هم در آن هفته یکی را دیدم از ایشان بر بادپایی روان و غلامی دری پی دوان - با خود گفتم -

قطعه

وه که گر مرده بازگردیدی
بمیان قبیله و پیوند
رد میراث سخت‌تر بودی
وارثان را ز مرگ خویشاوند
بسابقهٔ معرفتی که در میان ما بود
آستینش گرفتم و گفتم

بیت

بخور ای نیک سیرت سره مرد
کان نگون بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۳۳- صیادی ضعیف را ماهی قوی در دام افتاد و طاقتِ ضبطِ آن نداشت- ماهی برو غالب آمد و دام از دستش درربود و برفت- متحیر شد و گفت-

قطعه

شد غلامی که آبِ جو آرد | آب جو آمد و غلام ببرد
دام هر بار ماهی آوردی | ماهی این بار رفت و دام ببرد

دیگر صیادان دریغ خوردند و ملامتش کردند که چنین صیدی در دامت افتاد و نتوانستی نگاه داشتن! گفت ای برادران! چه توان کرد؟ مرا روزی نبود و ماهی را همچنان روزی مانده بود- حکما گفته اند صیاد بے روزی در دجله ماهی نگیرد و ماهی بے اجل بر خشکی نمیرد- **بیت**

صیاد نه هر بار شکاری ببرد | باشد که یکی روز پلنگش بدرد

حکایت ۳۴- دست و پا بریدهٔ هزارپایے را بکشت- صاحبدلے برو بگذشت- گفت سبحان الله! با هزار پای که داشت- چون اجلش فرا رسید از بے دست و پای نتوانست گریخت-

مثنوی

چو آید ز پی دشمن جان ستان   ببندد اجل پای مرد دوان
دران دم که دشمن پیاپی رسید   کمان کیانی نشاید کشید

حکایت ۲۵ - ابلهی را دیدم خلعتی ثمین[1] در بر و مرکبی تازی در زیر و قصبی[2] مصری بر سر۔ کسی گفت سعدی! چگونه می بینی این دیبای معلم[3] برین حیوان لا یعلم[4]؟ گفتم خطی زشت است که بآب زر نوشته است۔

قطعه

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان   مگر دراعه[5] و دستار و نقش بیرونش
بگرد در همه اسباب ملک هستی او   که هیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف اگر متضعف شود خیال مبند   که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر کوبند   گمان مبر که وضیع[6] شریف خواهد شد

حکایت ۲۶ - دزدی گدائی را گفت شرم نداری که

---

۱ قیمتی ۲ ریشمی پگڑی ۳ منقش ۴ بے علم۔ جاہل ۵ پیراہن
۶ ادنیٰ۔ رذیل کمینہ۔

از برای یک بوسه یم دست پیش هر لئیم دراز مکن و گفت -

بیت

دست دراز از پی یک حبه سیم
به که ببرند بدانگی و نیم

حکایت درویش زاده را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان آمده بود و از حلق فراخ و دست تنگ بجان رسیده شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزیم سفر دارم مگر بقوت بازو کامی فراچنگ آرم -

بیت

فضل و هنر ضائع است تا ننمایند
عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت ای پسر خیال محال از سر بدر کن و پای قناعت در دامن سلامت کش که بزرگان گفته اند دولت نه بکوشیدن است و چاره آن کم جوشیدن است -

بیت

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور
کوشش بیفایده است وسمه بر ابروی کور

بیت

اگر بهر سر موییت صد خرد باشد
هنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چہ کند زورمندِ واژون بخت بازوی بخت بہ کہ بازوی سخت

پسر گفت ای پدر! فوائدِ سفر بسیار است و عوائدِ آن بے شمار از نزہتِ خاطر و جرِّ منافع و دیدنِ عجائب و شنیدنِ غرائب و تفرجِ بلدان و محاورتِ خلّان و تحصیلِ جاہ و علم و ادب و مزیدِ مال و مکنت و معرفتِ یاران و تجربتِ روزگاران چنان کہ سالکانِ طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکانِ خانہ در گِروی ہرگز ای خام آدمی نشوی
برو اندر جہان تفرج کن پیش از ان روز کز جہان بروی

پدر گفت ای پسر! منافع سفر بدین نمط کہ گفتی بسیار است لیکن مسلّم چہار طائفہ را است۔ نخستین بازرگانے کہ با وجودِ نعمت و مکنت و غلامان و شاگردان چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیم دنیا متمتع شود۔

۱؎ کھینچنا۔ حاصل کرنا۔ ۲؎ خلیل کی جمع۔ دوست ۳؎ قدرت۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست — هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مراد جهان نیست دسترس — در زاد و بوم خویش غریب است و ناشناخت

دوم عالمی که بمنطق شیرین و کلام نمکین و قوت فصاحت و مایۂ بلاغت هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند و هر جا که نشیند اکرام کنند۔

قطعه

وجود مردم دانا مثال زر طلاست — که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زادۂ نادان بشهروا ماند — که در دیار غریبش بهیچ نستانند

سوم۔ خوش آوازی که به حنجرۂ داودی آب از جریان و مرغ از طیران باز دارد۔ پس بوسیلت این فضیلت دل مردمان صید کنند و ارباب معنی بمنادمت او رغبت نمایند۔

چهارم۔ پیشه وری که بسعی بازو کفافی حاصل کند تا آبرویش از بهر نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند۔

قطعه

گر بغریبی رود از شهر خویش — سختی و محنت نه بیند پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت — گرسنه خسپد ملک نیمروز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجبِ جمعیت خاطر است و داعیۂ طیبِ عیش و هر آنکه ازین جمله بے بہرہ است بخیالِ باطل در جہاں برود و دیگر کسش نام و نشان نشنود و نشنود۔

قطعہ

هر آنکه گردشِ گیتی بکینِ او برخاست | بغیرِ مصلحتش رہبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیان نخواہد دید | قضا همی بردش تا بسوی دانه و دام

پسر گفت ای پدر! قولِ حکما را چگونه مخالفت کنم؟ کہ گفتہ اند رزق اگرچہ مقسوم است امّا باسبابِ حصولِ آن تعلق شرط است و بلا اگرچہ مقدور است از ابوابِ دخولِ آن حذر واجب۔

قطعہ

رزق ہرچند بیگمان برسد | شرطِ عقل است جستن از درہا[1]
گرچه کس بے اجل نخواهد مرد | تو مرو در دہانِ اژدرہا[2]

درین صورت که منم با پیلِ دمان بزنم و با شیرِ ژیان پنجه در افگنم پس مصلحت آنست کہ سفر کنم کہ ازین بیش طاقتِ بے نوائی نمی آرم۔

---

[1] اژدرہا۔ مار بزرگ۔ اس لفظ میں ہا جمع کے لئے نہیں بلکہ جزوِ کلمہ ہے [2] تند خوفناک

قطعه

چون مرد در فتاد ز جای و مقام خویش — دیگر چه غم خورد همه آفاق جای اوست
هر شب توانگری بسرائی همی رود — درویش هر کجا که شب آمد سرای اوست
مرد خدا بمشرق و مغرب غریب نیست — هر جا که میرود همه ملک خدای اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت[۱] خواست و روان شد و با خویشتن همی گفت — بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام — بجائے رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبی که سنگ از صلابت[۲] او بر سنگ همی آمد و خروش بفرسنگ همی رفت — بیت

سهمگین آبے که مرغابی در و ایمن نبود — کمترین موج آسیا سنگ از کنارش در ربود

گروہے مردمان را دید ہر یک بقراضه[۳] در معبر[۴] نشسته۔ جوان را دست عطا بسته بود۔ زبان ثنا برگشود۔ چندانکه زاری کرد یاری نکردند۔ ملاح بے مروت ازو بخنده برگردید و گفت

۱ دعا ۲ سختی۔ اس جگہ تند و تیزی مراد ہے ۳ سکہ۔ روپیہ پیسہ ۴ اجرِ عبور کشتی۔

بیت

بی زر نتوانی که کنی بر کس زور　　گر زر داری بزور محتاج نهٔ

فرد

زر نداری نتوان رفت بزور از دریا　　زور ده مرده چه باشد زر یک مرده بیار

جوان را دل از طعنهٔ ملاح بهم برآمد۔ خواست ازو انتقام کشد کشتی رفته بود۔ آواز داد که اگر بدین جامه که پوشیده‌ام قناعت میکنی دریغ نیست۔ ملاح طمع در جامه کرد کشتی باز گردانید۔

بیت

بدوزد شره دیدهٔ هوشمند　　در آرد طمع مرغ و ماهی به بند

چندانکه دست جوان بریش و گریبان ملاح رسید بخود اندر کشید و بی محابا فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدر آمدند تا پشتی کنند۔ درشتی دیدند۔ پشت بگردانیدند و جز این چاره ندانستند که بمصالحت گرایند و باجرت کشتی مسامحت نمایند۔

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار　　که سهلی ببندد در کارزار

سہل نرمی - لالچ کے سبب خوف - سبب دھڑکا -

لطافت کن آنجا که بینی ستیز   نبرّد قز[1] نرم را تیغ تیز
بشیرین زبانی و لطف و خوشی   توانی که پیلے بموئے کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند و بوسهٔ چند بنفاق بر سر و چشمش
دادند و بکشتی در آوردند و روان شدند تا برسیدند بستونے
که از عمارت یونان در آب ایستاده بود۔ ملّاح گفت کشتی را
خللے است یکے از شما که زورآورتر باشد بدین ستون برود
و خطام[2] کشتی بگیرد تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرور دلاوری
که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قول حکما را
کار نبست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی اگر در عقب
آن صد راحت رسانی از پاداش آن یک رنج ایمن مباش
که پیکان اگرچه از جراحت بدر آید آزار آن در دل بماند۔

بیت

چه خوش گفت بکتاش با خیلتاش   چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعه

مشو ایمن که تنگدل گردی   چون ز دستت دلے بتنگ آید

[1] ریشم ۔ حریر [2] مہار شتر ۔ اس جگہ معنی رسّا مراد ہے ۔

سنگ بر بارۂ حصار مزن کہ بود گر حصار سنگ آید

چندانکہ مقصود[1] کشتی بر ساحل پیچید و بر بالای ستون رفت ملاح زمام از کفش در گسلانید و کشتی براند۔ بیچارہ متحیر بماند روزے دو بلا و محنت کشید۔ روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت۔ بعد از شبا روزے دیگر بر کنار افتاد۔ از حیاتش رمقے ماندہ بود۔ برگ درختان خوردن گرفت و بیخ گیاہان برآوردن تا اندک مایہ قوت یافت۔ سر در بیابان نہاد و ہمی رفت تا از تشنگی بے طاقت شد۔ بسر چاہے رسید۔ قومے براو گرد آمدہ بودند و شربتِ آبے بپشیزے ہمی آشامیدند جوان را چیزے نبود۔ چندانکہ طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند۔ دستِ تعدّی دراز کرد میسّر نشد۔ تنے چند را فرو کوفت۔ مردان غلبہ کردند و بے محابا بزدند۔ مجروح شد

قطعہ

پشّہ چو پُر شد بزند پیل را با ہمہ مردی و صلابت کہ اوست
مورچگان را چو بود اتفاق شیرِ ژیان را بدرانند پوست

بدر آوردند

[1] جو چیز باندھنے میں استعمال کی جائے۔ رسا[2] کم قیمت سکّہ۔ پیسہ کوڑی وغیرہ۔

بحکمِ ضرورت در پای کاروانی افتاد و برفت. شبانگاه برسیدند
بمقامے کہ از دزدان پُر خطر بود. کاروانیان را دیدم لرزه بر اندام
اُفتاده و دل بر ہلاک نہاده. گفتم اندیشه مدارید کہ درین میان
یکے منم کہ بتنہا پنجاه مرد را جواب دہم و دیگر جوانان ہم یاری
کنند. کاروانیان را بلافِ او دلِ قوی گشت و بصحبتش
شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب دانستند. جوان
را آتشِ معده بالا گرفته بود و عنانِ طاقت از دست رفته
لقمۂ چند از سرِ اشتہا تناول کرد و دمے چند آب در پے
آشامید تا دیوِ درونش بیارمید و بخفت
پیرمردے جہاندیده در کاروان بود. گفت ای یاران من
ازیں بدرقۂ[1] شما اندیشناکم بیش ازاں کہ از دزدان. چنانکہ
حکایت کنند کہ اعرابی را درمے چند گرد آمده بود. بشب از
تشویشِ دزدان تنہا در خانہ خوابش نمی برد. یکے را از
دوستان پیش خود خواند تا وحشتِ تنہائی بدیدار او منصرف کند
شبے چند در صحبتِ او بود چندانکہ بر درمہاش وقوف یافت

---

[1] رہبر و نگہبانِ قافلہ

بتمامی ببرد و سفر کرد. بامدادان بدیدندش عریان و گریان. کسی
گفتش حال چیست؟ مگر آن درمهای ترا دزد برد؟ گفت
لا والله[۱] بدرقه برد۔

قطعه

هرگز ایمن ز یار ننشستم / تا بدانستم آنچه خصلت اوست
زخم دندان دشمنی تیز است / که نماید بچشم مردم دوست

یاران چه دانید که این هم از جملهٔ دزدان بود و بعیاری در میان ما تعبیه شده تا بهنگام فرصت یاران را خبر کند. مصلحت آن می‌بینم که مر او را خفته بگذاریم و رخت برداریم۔ کاروانیان را تدبیر پیر استوار آمد و مهابتی از مشت‌زن در دل گرفتند۔ رخت برداشتند و جوان را خفته بگذاشتند۔ آنگه خبر یافت که آفتاب بر کتفش تافت۔ سر برآورد و کاروان را رفته دید۔ بیچاره بسی بگردید و ره بجائی نبرد۔ تشنه و گرسنه و بی‌نوا روی بر خاک و دل بر هلاک نهاده می‌گفت۔

بیت

درشتی کند با غریبان کسی / که نابوده باشد بغربت[۲] بسی

۱ نہیں بخدا ۔ ۲ مسافری، پردیس۔

همچنین درین سخن بود که پسر پادشاهی بصید از لشکریان دور افتاده و بر بالای سرش ایستاده همی شنید و در هیئتش همی نگریست - دید صورت ظاهرش پاکیزه و حالتش پریشان - پرسید که از کجائی و بدین جایگه چگونه افتادی ؟ برخی از آنچه بر سر او رفته بود اعادت[1] کرد - ملک زاده را بر حالت تباه او رحمت آمد و خلعت و نعمت داد و معتمدی با وی فرستاد تا بشهر خویش باز آمد - پدر بدیدن او شادمانی کرد و بر سلامت حالش شکر گذارد - شبانگه از آنچه بر سر او گذشته بود از حالت کشتی و جور ملاح و جفای روستایان بر سر چاه و غدر کاروانیان در راه با پدر گفت - پدر گفت ای پسر نگفتمت بهنگام رفتن که تهیدستان را دست دلیری بسته است و پنجهٔ شیری شکسته ؟

بیت

چه خوش گفت آن تهیدست سلحشور — جوی زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت ای پدر تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننهی بر دشمن ظفر نیابی و تا دانه پریشان نکنی خرمن برنگیری

[1] بازگفت - دُہرایا - کہہ سُنایا -

نہ بینی کہ با اندک رنجے کہ بُردم چہ راحت حاصل کردم و بہ نیشے کہ خوردم چہ مایہ عسل بدست آوردم؟

بیت

گرچہ بیرون ز رزق نتوان خورد — در طلب کاہلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشہ کند کامِ نہنگ — ہرگز نکند دُرِّ گرانمایہ بچنگ

آسیا سنگِ زیرین متحرک نیست - لاجرم تحمّلِ بارِ گران ہمی کند

قطعہ

چہ خورد شیرِ شرزہ در بُنِ غار — بازِ افتادہ را چہ قوت بُوَد

گر تو در خانہ صید خواہی کرد — دست و پایت چو عنکبوت بُوَد

پدر گفت ای پسر! درین نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رہبری، تا گُلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو بخشود و کسرِ[1] حالت[2] را بتفقدے[3] جبر کرد[4] چنین اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتوان کرد۔ زنہار تا گرد

[1] شکستگی۔ بدحالی [2] ضمیر واحد حاضر یعنی حالِ تو [3] مہربانی۔
[4] جبر کرد یعنی شکستگی ترا بست۔

این دوم هم نکردمی۔

بیت

صیاد نه هر بار شکاری ببرد ... باشد که یکی روز پلنگش بدرد

چنانکه یکی از ملوک پارس حفظها الله تعالی نگینی گرانمایه در انگشتری داشت۔ باری بحکم تفرج با تنی چند از خاصان بمصلای شیراز بیرون رفت۔ فرمود تا انگشتری را بر گنبد عضد نصب کردند تا هر که تیر از حلقهٔ انگشتری بگذراند خاتم وی را باشد۔ اتفاقاً چهار صد حکم انداز که در خدمت ملک بودند بینداختند۔ جمله خطا کردند مگر کودکی که بر بام رباطی ببازیچه تیر بهر طرف می انداخت۔ باد صبا تیر او را از حلقهٔ انگشتری گذرانید۔ خلعت و نعمت یافت و خاتم بوی ارزانی داشتند۔ آورده اند که پسر تیر و کمان را بسوخت گفتندش چرا چنین کردی گفت تا رونق نخستین برجای بماند۔

قطعه

گه بود کز حکیم روشن رای ... بر نیاید درست تدبیری

۱ہ اللہ تعالیٰ ملکِ پارس کی حفاظت کرے۔ ۲ہ ایسا تیر انداز جسکا تیر کبھی خطا نہ کرے بلکہ ہمیشہ نشانے پر لگے۔

گاہ باشد کہ کودکے نادان بغلط بر ہدف زند تیرے

حکایت ۴۸۔ درویشے را شنیدم کہ در غارے نشستہ بود و در بر روی جہان بستہ و ملوک و اغنیا را در چشم او شوکت نماندہ۔

قطعہ

ہر کہ بر خود درِ سوال کشاد تا بمیرد نیازمند بود
آز بگذار و پادشاہی کن گردن بے طمع بلند بود

یکے از ملوکِ آن طرف اشارت کرد کہ توقع بکرم و اخلاقِ بزرگان آنست کہ بہ نان و نمک با ما موافقت کنند۔ شیخ رضا داد۔ بحکم آنکہ اجابتِ دعوت سنت است۔ دیگر روز ملک بعذرِ قدومش رفت۔ عابد برخاست و ملک را در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت۔ چون ملک برفت یکے از اصحاب پرسید کہ چندین ملاطفت کہ تو امروز با پادشاہ کردی خلافِ عادت بود۔ گفت نشنیدۂ کہ گفتہ اند۔

بیت

ہر کرا بر سماط بنشستی
واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی | نشنود آواز دف و چنگ و نی
دیده شکیبد ز تماشای باغ | بی گل و نسرین بسر آرد دماغ
گر نبود بالش آگنده پر | خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکم بی هنر پیچ پیچ | صبر ندارد که بسازد بهیچ

باب هفتم

در تاثیر تربیت

حکایت ۱- یکے را از وزرا پسرے کودن بود۔ پیش دانشمندے فرستاد کہ مرین را تربیتے کن مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیم کرد۔ موثر نبود۔ پیش پدرش کسے فرستاد کہ این پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانہ کرد۔

قطعہ

چون بود اصل گوہرے قابل　　تربیت را درو اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد　　آہنے را کہ بد گہر باشد
سگ بدریای ہفتگانہ بشوی　　چونکہ تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲- حکیمے پسران را پند ہمی داد کہ ای جانان۔

پدر ہنر آموزید کہ مُلک و دَولتِ دُنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در محلِّ خطر باشد کہ یا دُزد یکبار ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمۂ زایندہ است و دَولت پایندہ۔ اگر ہنرمند از دَولت بیفتد غم نباشد کہ ہنر در نفسِ خود دَولت است۔ ہر کجا رود قدر بیند و صدر نشیند و بے ہنر لقمہ چیند و سختی بیند۔

بیت

وقتے اُفتاد فتنۂ در شام ہر کس از گوشۂ فرا رفتند
روستا زادگانِ دانشمند بوزیریِ پادشا رفتند
پسرانِ وزیر ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراثِ پدر خواہی علمِ پدر آموز
کین مالِ پدر خرج توان کرد بدہ روز

حکایت ۳ - یکے از فضلایِ عصر تعلیمِ ملک زادۂ ہمی کرد۔ ضربِ بیجا با زدے و جزرِ بیقیاس کردے۔ بارے پسر از بے طاقتی شکایت پیشِ پدر آورد و جامہ از تنِ

دردمند برداشت۔ پدر را دِل بہم بر آمد۔ اُستاد را بخواند وگُفت پسرانِ آحادِ را چنین جفا و توبیخ روا نداری که فرزند مرا۔ سبب چیست؟ گُفت سبب آن که سخنِ اندیشیدہ گفتن و حرکتِ پسندیدہ کردن ہمہ خلق را علی العموم باید و پادشاہان را علی الخصوص بموجب آن که از دست و زبانِ ایشان ہرچہ رود ہر آئینہ بافواہ بگویند۔ و قول و فعلِ عوام النّاس را چندان اعتبار نباشد

قطعہ

اگر صد ناپسند آید ز درویش	رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطان	ز اقلیمے باقلیمے رسانند

پس واجب آمد مُعلمِ پادشاہزادہ را در تہذیبِ اخلاق خداوند زادگان "اَنْبَتَهُمُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا"[۹] اجتہاد ازان بیشتر کردن که در حقِ عوام

قطعہ

ہر کہ در خوردیش ادب نکنی	در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ	نشود خشک جز بآتش راست

---

[۹] بالیدگی دہد۔ خُدا ایشان را بالیدگیِ نیک یعنی خُدا اُن کو عمدہ نشو ونما دے۔

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جوابِ او موافق آمد۔ خلعت و نعمت بخشید و پایۂ منصبِ او بلند گردانید۔

حکایت ۴۔ معلّم کتابی را دیدم در دیارِ مغرب۔ ترش روی و تلخ گفتار۔ بدخوی و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیشِ مسلمانان بدیدنِ او تبہ گشتے و خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیہ کردے۔ جمعے پسرانِ پاکیزہ و دخترانِ دوشیزہ بدستِ جفای او گرفتار۔ نہ زہرۂ خندہ نہ یارای گفتار۔ گاہ عارضِ سیمینِ یکے را طپانچہ زدے و گاہ ساقِ بلورینِ دیگرے را در شکنجہ نہادے۔ القصہ شنیدم کہ طرفے از خباثتِ نفسِ او معلوم کردند۔ بزدند و براندند۔ پس آنگہ مکتب را بمصلحے دادند پارسائے سلیم و نیکمردے حلیم کہ جز بحکمِ ضرورت سخن نگفتے و موجبِ آزارِ کس بر زبانِ او نرفتے۔ کودکان را ہیبتِ استادِ نخستین از سر بدر رفت۔ معلّمِ دومیں را باخلاقِ ملکی دیدند۔ و یکو صفت یک یک پریشدند۔ و باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم گرفتند۔ ہمچنین اغلب اوقات ببازیچہ فراہم

نشستندی و لوح درست ناکرده بشکستندی و بر سر همدیگر شکستندی۔

بیت

استاد معلم چو بود کم آزار — خرسک بازند کودکان در بازار

بعد از دو هفته بر در آن مکتب گذر کردم معلم اولین را دیدم دل خوش کرده بودند و بمقام خویش باز آورده۔ از بی انصافی برنجیدم و لاحول گفتم که دیگر بار ابلیس را معلم ملائکه چرا کردند؟ پیرمردی ظریف جهاندیده بشنید بخندید و گفت۔

مثنوی

پادشاهی پسر بمکتب داد — لوح سیمینش در کنار نهاد

بر سر لوح او نبشته بزر — جور استاد به که مهر پدر

حکایت ۵۔ پارسازاده را نعمت بیکران از ترکهٔ عمّان بدست افتاد۔ فسق و فجور آغاز کرد و مبذّری پیش گرفت۔ فی الجمله نماند از سائر معاصی و منکری که نکرد و مسکری که نخورد۔ بارے بنصیحتش گفتم ای فرزند دخل آب روان است و عیش آسیای گردان یعنی خرج فراوان کردن مسلّم کسی را باشد که دخل معیّن دارد۔

قطعه

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن
که می گویند ملاحان سرودے
اگر باران بکوہستان نبارد
بسالے دجلہ گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لہو لعب بگذار که چون نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوری۔ پسر از لذت نای و نوش این سخن در گوش نیاورد و بر قول من اعتراض کرد که راحت عاجل بمحنت آجل منغص کردن خلاف رای خردمندان است۔

مثنوی

خداوندان کام و نیکبختی
چرا سختی کشند از بیم سختی؟
برو شادی کن ای یار دل افروز
غم فردا نشاید خوردن امروز

فکیف مرا که در صدر مروت نشسته ام و عقد فتوت بسته و ذکر انعام در افواہ عوام افتاده۔

مثنوی

ہر که علم شد بسخا و کرم
بند نشاید که نہد بر درم
نام نکوئی چو برون شد بکوی
در نتوانی که ببندی بروی

دیدم که نصیحت نمی پذیرد و دمِ گرمِ من در آہنِ سردِ او اثر نمی کند۔ ترکِ مناصحت گرفتم و روی از مصاحبتِ او بگردانیدم و قولِ حکما را کار بستم که گفته اند بَلِّغْ[۵] مَا عَلَيْكَ فَإِنْ لَمْ يَقْبَلُوا فَمَا عَلَيْكَ

قطعه

گرچه دانی که نشنوند بگوی — هرچه دانی تو از نصیحت و پند

زود باشد که خیره سر بینی — بدو پا او فتاده اندر بند

دست بر دست میزند که دریغ — نشنیدم حدیثِ دانشمند

تا پس از مدتے آنچه از نکبتِ حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم که پاره پاره می دوخت و لقمه لقمه می اندوخت۔ دلم از ضعفِ حالش بهم بر آمد۔ مروت ندیدم در چنین حالے ریش درونش را بملامت خراشیدن و نمک پاشیدن با خود گفتم۔

مثنوی

حریفِ سفله در پایانِ مستی — نه اندیشد ز روزِ تنگدستی

درخت اندر بهاران بر فشاند — زمستان لاجرم بے برگ ماند

[۵] پہنچادے جو کچھ تیرے ذمے ہے پس اگر نہ قبول کریں تو تیرا کوئی ذمہ نہیں۔

حکایت ۶- بادشاہے پسرے را بادیبے داد و گفت این فرزند تست۔ تربیتش ہمچنان کن کہ یکے از فرزندان خویش را۔ گفت۔ فرمانبردارم۔ سالے چند در وی سعی کرد بجائے نرسید و پسران ادیب در فضل و بلاغت منتہی شدند۔ ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود کہ وعدہ خلاف کردی و شرط وفا بجا نیاوردی۔ گفت بر رای عالم آرای خداوند روی زمین پوشیدہ نماند کہ تربیت یکسان است و لیکن طبائع مختلف

قطعہ

گرچہ سیم و زر ز سنگ آید ہمی　　در ہمہ سنگے نباشد زر و سیم

بر ہمہ عالم ہمی تابد سہیل　　جائے انبان میکند جائے ادیم

حکایت ۷- یکے را شنیدم از پیران مربی کہ مریدے را گفت ای پسر چندانکہ تعلق خاطر آدمی زادہ بروزیست اگر بروزی دہ بودے بمقام از ملائکہ درگذشتے۔

حکایت ۸- اعرابی را دیدم کہ پسر را می گفت

يَا بُنَيَّ إِنَّكَ مَسْئُوْلٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَاذَا اكْتَسَبْتَ وَلَا يُقَالُ بِمَنِ انْتَسَبْتَ

یعنی ای پسر ترا پرسند کہ روزِ قیامت کہ ہنرت چیست؟ و نگویند کہ پدرت کیست؟

قطعہ

جامہٴ کعبہ را می بوسند　　او نہ از کرم پیلہ نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند　　لاجرم ہمچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیفِ حکما آوردہ اند کہ کژدم را ولادت معہود نیست چنانکہ سائر حیوانات را بلکہ احشای مادر بخورند۔ پس شکمش بدرند و راہِ صحرا گیرند و آن پوستہا کہ در خانہٴ کژدم بینند اثرِ آن است۔ بارے این نکتہ پیشِ بزرگے ہمی گفتم۔ گفت دلِ من بر صدقِ این سخن گواہی می دہد و جز چنین نتواند بود۔ چون در حالتِ خردی با مادر چنان معاملہ کردہ اند لاجرم در بزرگی مقبول[۱] و محبوب اند۔

---

[۱] یہ فقرہ ہنسی کے طور پر ہے اور اِس کا مطلب بالکل برعکس ظاہر ہے۔

قطعہ

پسرے را پدر نصیحت کرد کای جوانمرد یادگیر این پند
ہر کہ با اہلِ خود وفا نکند نشود دوست روی دانشمند

مثل۔ کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی؟ گفت بتابستانم چہ حرمت است کہ بزمستان نیز بیرون آیم؟

حکایت ۰ا۔ درویشے را ہمہ عمر فرزند نیامدہ بود۔ گفت اگر خدای تعالیٰ مرا پسرے بخشد جز این خرقہ کہ در برادرم ہرچہ در ملکِ من است ایثارِ درویشان کنم۔ خداوند کریم او را پسرے ارزانی فرمود۔ درویش شادمانی کرد و سفرۂ یاران بموجب شرط بنہاد۔ پس از چند سال کہ از سفر شام باز آمدم بمحلت آن دوست بگذشتم و از چگونگی حالش پرسیدم۔ گفتند۔ بزندانِ شحنہ در است گفتم سبب چیست؟ گفتند پسرش خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و خونِ کسے ریختہ و از شہر گریختہ۔ پدر را بعلت آن سلسلہ درنای است و بند بر پای۔ گفتم این بلا را او بحاجت از خدا خواستہ است۔

قطعہ

زنانِ بار دار ای مرد ہشیار
اگر وقتِ وِلادت مار زایند

ازان بہتر بنزدیکِ خردمند
کہ فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۱۱۔ سالے نزاعے میانِ پیادگان حجّاج افتادہ بود و داعی ہم دران سفر پیادہ بود۔ از بے انصافی در سر و روی یکدیگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم۔ کجاوہ نشینے را شنیدم کہ با عدیلِ خود میگفت یا للعجب کاریست کہ پیادگانِ عاج چون عرصۂ شطرنج بسر می برند فرزین میشوند یعنی بہتر ازان می گردند کہ بودند و پیادگانِ حاج بادیہ بسر بردند و بتر شدند

قطعہ

از من بگوی حاجیِ مردم گزای را
کو پوستینِ خلق بآزار می درد

حاجی تو نیستی شتر است از برای آنکہ
بیچارہ خار میخورد و بار می برد

حکایت ۱۲۔ مردکے را چشم درد خاست۔ پیشِ بیطارے رفت کہ مرا دوا کن۔ بیطار از آنچہ در چشمِ چہار پایان می کرد در دیدۂ او کشید۔ کور شد۔ حکومت

پیشِ داور بُردند۔ گفت برو هیچ تاوان نیست۔ اگر این خر بودے پیشِ بجار نرفتے۔ مقصود ازین سخن آنست تا بدانی که هرکه ناآزمودهٔ را کارِ بزرگ می فرماید ندامت برد و نزدیکِ خردمندان بخفّتِ عقل منسوب گردد۔

قطعه

ندهد هوشمند روشن رای ۔۔۔ با فرومایه کار های خطیر
بوریا باف گرچه بافنده است ۔۔۔ نبرندش بکار گاهِ حریر

حکایت ۱۳۔ یکے از بزرگانِ آئمّه را پسرے وفات یافت۔ پرسیدندش که صندوقِ گورش چه نویسیم؟ گفت آیاتِ کتابِ مجید را عزّت و شرف بیش از آن است که روا باشد بر چنین جایها نوشتن که بروزگارے شوده گردد و خلائق برو گذرند و سگان برو شاشند۔ و اگر بضرورت چیزے همی نویسید این دو بیت کفایت است۔

قطعه

آه هرگاه سبزه در بستان ۔۔۔ بدمیدے چه خوش شُدے دلِ من
بگذر ای دوست تا بوقتِ بهار ۔۔۔ سبزه بینی دمیده بر گِلِ من

حکایت ۱۴- پارسائے بریکے از خداوندان نعمت گذر کرد که بندهٔ را دست و پای بسته بود و عقوبت همی کرد. گفت ای پسر همچو تو مخلوقے را خدای عزّوجلّ اسیرِ حکم تو گردانیده است و ترا بروی فضیلت داده. شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ بجا آر و چندین جفا بروی روا مدار که فردا به از تو باشد و شرمساری بری۔

مثنوی

بر بنده مگیر خشم بسیار　　جورش مکن و دلش میازار

اُورا تو بده درم خریدی　　آخر نه بقدرت آفریدی

این حکم و غرور خشم تا چند　　هست از تو بزرگتر خداوند

ای خواجهٔ ارسلان و آغوش　　فرمانده خود مکن فراموش

در خبر است از خواجهٔ عالم سرورِ بنی آدم صلی اللہ علیہ وسلم که گفت بزرگترین حسرتے در روزِ قیامت آن بود که بندهٔ صالح رابه بهشت برند و خداوندِ فاسق را بدوزخ۔

قطعه

بر غلامے که طوعِ خدمتِ تست　　خشم بے حد مران و طیره مگیر

گر فضیلت بود بروز شمار بندہ آزاد و خواجہ در زنجیر

حکایت ۱۵- سالے از بلخ باشامیانم سفر بود و راہ از حرامیان[1] پُر خطر- جوانے بیدرقہ ہمراہ ما شُد نیزہ باز و چرخ انداز- سلح شور و بیش زور کہ دہ مرد توانا کمان او را زہ نکردندے و زور آوران رُوی زمین پُشتِ او بر زمین نیاوردندے ولیکن متنعّم بود و سایہ پروردہ- نہ جہان دیدہ و سفر کردہ- رعدِ کوس دلاوران بگوشِ او نرسیدہ و برقِ شمشیر سواران بچشم ندیدہ-

بیت

نیفتادہ در دستِ دشمن اسیر بگردش نبارِیدہ بارانِ تیر

اتفاقاً من و آن جوان ہردو درپئِ ہم دوان- ہر دیوارِ قدیمش کہ پیش آمدے بقوّت بازو بیفگندے و ہر درخت عظیم کہ دیدے بزورِ پنجہ برکندے و تفاخر کنان گفتے-

بیت

پیل کوتا کتف و بازوی گردان بیند شیر کوتا کف و سرپنجۂ مردان بیند

[1] منسوب بحرام یعنی حرام کھانے والے- دُزد- چور-

ما درین حالت کہ دو ہندو از پس سنگے سر بر آوردند و قصدِ قتالِ ما کردند۔ بدستِ یکے چوبے و در بغلِ دیگرے کلوخ کوبے۔ جوان را گفتم اکنوں چہ پائی ؟

بیت

بیار آنچہ داری ز مردی و زور　　که دشمن بپای خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دستِ جوان افتادہ و لرزہ بر استخوان۔

بیت

نہ ہر کہ موی شگافد ز تیر جوشن خای　　بروز حملۂ جنگ آوران بدارد پای

چارہ جز این ندیدیم کہ رخت و سلاح و جامہ رہا کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم

قطعہ

بکارہای گران مرد کار دیدہ فرست　　کہ شیر شرزہ در آرد بزیر خم کمند
جوان اگرچہ قوی بال و پیلتن باشد　　بجنگ دشمنش از ہول بگسلد پیوند
نبرد پیش مصاف آزمودہ معلوم است　　چنانکہ مسئلۂ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۷- توانگر زادۂ دیدم بر سرِ گورِ پدر نشستہ بود و با درویش بچۂ مناظرہ در پیوستہ کہ صندوقِ تربتِ پدرم سنگین است و کتابہ رنگین و فرش رخام

انداختہ و خشتِ فیروزہ بکار بُردہ - بگورِ پدرت چہ ماند؟ خشتے دو فراہم آوردہ و مُشتے خاک بران پاشیدہ - درویش پسر بشنید و گفت تا پدرت از زیرِ آن سنگِ گران برخود بجُنبید پدرم بہ بہشت رسیدہ باشد۔

بیت

خرکہ بروی نہند کم تر بار بِرہ آسودہ تر کُند رفتار

و در خبر است کہ مَوْتُ الْفُقَرَاءِ رَاحَةٌ ۵۱ درویش چیزے ندارد کہ بحسرت بگذارد۔

قطعہ

مردِ درویش کہ بارِ ستم فاقہ کشید بدرِ مرگ ہمانا کہ سبکبار آید
وآنکہ در دولت و در نعمت و آسانی زیست مُردنش زین ہمہ شک نیست کہ دشوار آید
بہمہ حال اسیرے کہ ز بندے برہد خوشترش دان ز امیرے کہ گرفتار آید

حکایت ۱۷- بزرگے را پُرسیدم از معنی - این حدیث کہ اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ ۵۲ - گفت بحکم آنکہ ہر آن دشمن با وے احسان کنی دوست گردد مگر

۵۱ مرگِ درویشان آسایشے است یعنی درویش کی موت راحت ہے۔
۵۲ سخت ترینِ دشمنِ تو نفسِ تست کہ میانِ دو پہلوی تست۔

نفس را چندانکه مدارا بیش کنی مخالفت زیاده کند۔

قطعه

فرشته خوی شود آدمی بکم خوردن — وگر خورد چو بهائم بیوفتد چو جماد
مراد هرکه برآری مطیع امر تو گشت — خلاف نفس که گردن کشد چو یافت مراد

انتخاب از تاریخ فرشته

جلد اوّل

ذکر پادشاهی شیرشاه افغان بن حسن سور

نام شیرشاه فرید و نام پدر او حسن که از طایفهٔ افغانان روه است. و چنانکه
سلطان بهلول لودی بدهلی دست رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
بهوس نوکری کرده بدهلی آمد. تعریف روه که مسکن افاغنه است خود درین
مقدمه مذکور شده و روه عبارت از کوهستانی است که ابتدای آن باعتبار
طول از سواد بجور تا قصبهٔ سوی که از توابع بکر است و عرضش از حسن ابدال
تا کابل. و افغانان آنجا چندین قبیله اند. از آن جمله یک فرقه سور است و
ایشان خود را از سلاطین غور رسیده اند. میگویند که یکی از اولاد ایشان
که محمد سوری نام داشت در از منهٔ سالفه جلای وطن کرده بمیان افغانان
روه آمد. و چون صحت نسب او نزد یکی از روسای افغانان بسر حد یقین

رسیده و با آنکه رسم ایشان نیست که دختر به بیگانه دهند لیکن آنکس دختر
خود بمحمد سور داده داماد گردانید و از او اولاد بهم رسیده بافغانان سور مشهور
گشتند و باین اعتبار افغانان سور بزرگترین قبائل افاغنه خواسته بود
القصه در عهد سلطان بهلول پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
هوس چاکری کرده از میان قبیلهٔ خود بهندوستان آمده نوکری یکی از امرای
سلطان بهلول اختیار کرده چندگاه در حصار فیروزه و روزی چند
در پرگنهٔ نارنول گذرانید و چون نوبت پادشاهی بادشاه بهلول بود
درگذشت و دوره پادشاهی به پسرش سلطان سکندر رسید جمال خان
که از امرای بادشاه سکندر لودی بود حاکم جونپور شد حسن بن ابراهیم سور
را که ملازم قدیم او بود رعایت کرده سهسرام بوره و خواص پور ٹانده که از
توابع رهتاس است بجاگیرش داده صاحب پانصد سوار ساخت و حسن را
هشت پسر بودند اما فرید و نظام هر دو از یک مادر بودند و مادر ایشان
از نسل افغانان بود و دیگر پسران از بطن کنیزان بوجود آمده بودند و بسبب
اینکه والدهٔ فرید چندان التفاتی نبود نسبت بدیگر فرزندان توجهی بفرید
نداشت. فرید از خدمت پدر رنجیده بملازمت جمال خان رفت و حسن
بجمال خان نوشت که فرزند مرا تسلی داده پیش من فرستید که میخواهم

چیزے بخواند و تہذیب اخلاق نماید۔ ہر چند جمال خان فرید را تکلیف نمود که بخدمت پدر رود و او قبول نکرده گفت چون در جونپور نسبت بسہرام علما بیشتر اند ہمین جا بطلب علم قیام می نمایم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند۔ گلستان و بوستان و سکندر نامه که دران زمان اہل ہند میخواندند و کافیه را با حواشی و دیگر کتب علمی نیز در گذرانید و از نثر و نظم و تواریخ وقوفے بہم رسانیده بعد دو سه سال که حسن بجونپور آمد خویشان او درمیان آمده فرید رابخدمت پدر آوردند و رفع کلفت نمودند و حسن وارو غگی جاگیر خود را بفرزند تفویض داشته او را بجاگیر فرستاده۔ فرید در وقت وداع بعرض پدر رسانید که مدار کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت است۔ اگر مرا بجاگیر میفرستید من از سویت تجاوز نخواہم کرد و نوکران شما اکثر خویش و فرزند و لیکان اند۔ ہر کس از راه عدل تجاوز نماید بحا با نخواہم کرد و از ین قسم مقدمات گفته بجاگیر رفت و آنجا از روی پختگی و کفایت سلوک نموده درمیان اقربا سویت مرعی داشت و در مقام تنبیه بعضی از مقدمان سرکش و متمردان برآمده بمرد مان خود مشورت نموده۔ ہمه گفتند که لشکر ہمراه پدر است و او بجای دور دست تعین شده تا آمدن پدر صبر باید نمود۔ فرید فرمود تا دو بیست زین اسپ سازند۔ بعده از مقدم ہر موضع یک اسپ بعاریت

طلب داشت و از قسم سپاهی بعضے را که پیاده بودند و دران نواحی سکونت داشتند طلبیده بقدرِ خرجے و جامه امداد نمود و بوعده تسلی کرده هر یک را بر اسپانِ عاریت سوار و بر سر جماعتے که او را بنظر در نمی آوردند رفت قریب مواضعِ ایشان فرود آمده و گردِ خود قلعهٔ ساخت و هر روز جنگل می برید تا بقلعهٔ که ملاذ و ملجایِ ایشان بود رسید و سرکوبها ساخته غالب آمد و خلقے کثیر قتیل و اسیر گردانید و ازین ممر بنوعے هیبتش در دلهای متمردانِ آن مرز و بوم جا کرد که جمله مطیع و منقادش شده مالگذاری نمودند و پرگنات معمور و آبادان گشت و او صاحب تمکنت شده بشجاعت و تدبیر شهرهٔ عالم گشت و پس از مدتے که حسن بجاگیر آمد و معموریِ پرگنات و طریقِ سرانجام و سربراهیِ فرید مشاهده نموده خوشوقت شده تحسینها کرد۔

گویند حسن را کنیزے بود که از وے دو پسر داشت سلیمان و احمد مادرِ سلیمان و احمد بحسن گفت که شما وعده کرده بودید هرگاه پسران تو بزرگ شوند داروغگی پرگنات با آنها داده خواهد شد۔ الحال که آنها بزرگ شده اند بوعده وفا باید نمود۔ حسن رعایت خاطرِ فرید که فرزند بزرگ و خلف بود نموده موقوف میداشت و فرید این معنی را فهمیده دست از حکومتِ پرگنات باز داشت و حسن داروغگی پرگنات بسلیمان و احمد داد و در عذر خواهی

فرید نموده گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده میخواهم که برادران تو نیز صاحب وقوف شوند و در آخر قائمقام من تو خواهی بود۔

القصه چون حکومت پرگنات بسلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزرده خاطر شده باتفاق برادر خود نظام باگره رفت و بخدمت دولت خان لودی که از امرای کبار بادشاه ابراهیم لودی بود قرار گرفت و مدتی مدید خدمت کرده او را از خود راضی و خوشنود ساخت۔ روزی دولت خان گفت مطلب و مدعائی که داشته باشی بگو تا سرانجام کرده آید۔ فرید گفت پدرم پیر شده و همه جاگیر او خراب است و سپاهیان نیز خراب و پریشان باشند اگر آن پرگنات بما هر دو برادر مرحمت شود یک برادر با پانصد سوار همه وقت در خدمت بادشاه بود و دیگری بسرانجام سپاهی و رعیت خواهد پرداخت و نیز بخدمتگزاری پدر بزرگوار قیام خواهد نمود۔ دولت خان روزی این سخن را بعرض بادشاه ابراهیم لودی رسانید۔ بادشاه فرمود که آنکس بد مردی است که گله و شکوه از پدر دارد و دولت خان این حرف بفرید گفته او را تسلی نمود که بار دیگر وقت نیک ملاحظه نموده عرض خواهم که دو پاره شاید تو خواهم شد و وظیفه یومیه افزوده او را نگاه داشت و فرید را جهت خوش خلقی و آشنائی و کرم و مروت همه کس دوست گرفته و دولت خان نیز

درهمه باب همراهی او می نمود تا آنکه پدر او فوت شده و دولت خان خبر فوت حسن را بعرض سلطان رسانیده پرگنات پدر را بجاگیر فرید و برادرش گرفت و فرید با فرمان حکومت سسرام و خواص پور جاگیر رفت و بسرانجام سپاهی و رعیت مشغول گشت و سلیمان تاب مقاومت نیاورده پیش محمد خان سور که حاکم چوندپور بود و دو هزار و پانصد سوار داشت رفت و از برادر شکایت کرد- محمد خان سور گفت بابر بادشاه هندوستان آمده است و درین زودی میان مغل و بادشاه ابراهیم جنگ خواهد شد- اگر بادشاه ابراهیم ظفر یافت ترا بخدمتش برده سفارش خواهم کرد- سلیمان گفت این همه انتظاری توانم برد- مادر من و مرا همه سرگردان اند- محمد خان سور کس پیش فرید فرستاده میان برادران بصلح دلالت نمود- فرید گفت که حصه رسد سلیمان آنچه در حیات پدر بود حالا نیز تسلیم دارم اما در حکومت بشراکت راضی نیستم چه دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم در یک شهر آرام نگیرند و چون مطلب شرکت در حکومت بود محمد خان سور سلیمان را دلجوئی نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را بزور از فرید گرفته بتو خواهم داد و چون فرید برین سخن اطلاع یافت در فکر کار خود شده منتظر معامله بابر بادشاه با سلطان ابراهیم لودی بود

چون خبر کشته شدنِ سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید اندیشه‌مند شده بملازمت بهادر خان ولد دریا خان لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته و لوای شاهی افراشته خود را سلطان محمد خطاب داده بود رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشت. روزے سلطان محمد بشکار رفته بود. ناگاه شیرے ظاهر شد. فرید مقابل شده آن را بزخم شمشیر هلاک ساخت. سلطان محمد فرید را نوازش فرموده بخطاب شیر خان بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیر خان را در خدمت سلطان محمد قرب اختصاص تمام حاصل آمده اتالیقی پسر خُردِ خود جلال خان باو تفویض فرمود و بعد از مدتے شیر خان رخصتِ جاگیر گرفته بحسب اتفاق زیاده از میعاد ماند. روزے سلطان محمد در مجلس گله از شیر خان کرد که از وعدهٔ تخلف نموده نمی آید. محمد خان حاکم جونپور فرصت دیده بعرض رسانید که او بغایت محیل و مکار است. انتظارِ آمدنِ بادشاه محمود بن سکندر لودی دارد و باین حرف مزاجِ سلطان محمد را ازو منحرف ساخته گفت علاج آوردن او آنست که سلیمان نام برادرش که پدر در حیات خود او را قائم‌مقام خود داشته و مدتے است که ازو گریخته با من می باشد اگر جاگیر شیر خان باو دهند هر آئینه مضطر شده دوان

خواہد آمد۔ سلطان محمد بواسطۂ حقوق سوابق شیرخان بے تقصیر ظاہری
بتغییر جاگیر رضا نداده بمحمد خان سور فرمود کہ بروش مناسب میان
برادران جاگیر را قسمت کن و تسکین فتنه و فساد بده۔ محمد خان سور بجاگیر
خود جانب جونپور آمده ساوی نام غلام خود را پیش شیرخان فرستاده پیغام
داد کہ برادران تو سلیمان و احمد مدتے است کہ پیش من می باشند و از
حصہ و رسد خود محروم اند۔ لائق آنکہ حصۂ ایشان بدہی۔ شیرخان گفت
ملک روه نیست کہ ملک کسے باشد۔ مملکت ہندوستان است ہرکرا
بادشاہ دہد جاگیر بآو تعلق میدارد و تا امروز روش سلاطین چنان بود کہ
آنچہ مال میت می بود از روی شرع میان فرزندانش قسمت میکردند و ہرکرا
شایستۂ امارت میدانستند حکومت و سرداری بآو میدادند۔

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

و من بحکم بادشاہ ابراہیم لودی سہسرام و خواص پور ٹانڈه را متصرفم
چون ساوی غلام برگشتہ آنچہ شنیده بود بمحمد خان سور گفت محمد خان
برآشفتہ بساوی غلام گفت تمام جمعیت مرا باتفاق سلیمان و احمد با خود
ببر و بضرب شمشیر شیرخان را بدر کرده ہر دو پرگنہ را تسلیم سلیمان و احمد کن

و سبت کشیر نیز بکمک سلیمان و احمد گذاشته بیا- اتفاقاً دران وقت از جانب شیرخان ملک سکھ نام غلام او که پدر خواص خان است و از غم خواص پور ناظره بود- شیرخان خبر آمدن ساد می و سلیمان و احمد شنیده بملک سکھ نوشته که در مقاومت و مدافعت تقصیر نه نماید- ساد می غلام و سلیمان احمد چون بظاهر خواص پور رسیدند ملک سکھ بجنگ برآمده بقتل رسید و لشکر شیرخان متفرق شده بسهرام آمدند و شیرخان را تاب مقاومت نمانده اراده رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے گفتند پیش سلطان احمد باید رفت- شیرخان گفت که محمد خان امیر کلان او ست خاطر او را خاطر من از دست نخواهد داد- پس رای صائب آن بران قرار گرفت که بخدمت جنید برلاس که از جانب حضرت بابر شاه حکومت کرّه مانکپور داشت برود و برادرش نظام نیز این رای را پسندیده

القصه شیرخان بعد از ارسال رسل و رسائل عهد و قول گرفته بملازمت سلطان برلاس شتافت و پیشکش بسیار گذرانیده مقرب گردید و از سلطان جنید فوجے آراسته کمک گرفته بجاگیر خود رفت و محمد خان سور تاب مقاومت نیاورده بکوه رهتاس گریخت و هر دو پرگنه خود را شیرخان با پرگنه چوند و دیگر پرگنات آن نواحی متصرف

در آورده و کمکیان را بانواع خدمتگزاری نموده و زر داده دلجوئی نموده و باتحف و هدایای لائق بخدمت سلطان جنید برلاس فرستاد و اقوام و قبیلهٔ خود را که گریخته بکوه در آمده بودند طلب نموده جمعیت خوب بهم رسانید و محمد خان سور پیغام نموده که غرض من انتقام از برادران بوده شما را بجای عم میدانم ـ از تنگی کوه برآمده پرگنات خود را متصرف شوید هر اپرگنات خود آنچه از خالصهٔ سلطان ابراهیم بدست آمده بس است ـ محمد خان سور بجای خود قرار گرفته مرهون منت شیرخان گردید و چون شیرخان را جمعیت خاطر دست داد نظام برادر خود را در جاگیر گذاشته خود بخدمت سلطان جنید برلاس به کره رفت ـ اتفاقاً در آن ایام سلطان جنید بملازمت بابر شاه میرفت ـ او را همراه خویش به آگره برد ـ شیرخان بملازمت حضرت فردوس مکانی در یافته داخل دو لشکر خواهان شده در سفر چندیری ملازم رکاب ظفر انتساب بود و چون چندگاه در لشکر گذرانید و طرح و طور و سلوک مغولان را مشاهده کرد روزی به یاران خود گفت که مغل را از هندوستان بدر کردن آسان است ـ ایشان گفتند بچه دلیل میگوئی؟ گفت بادشاه ایران خود بمعاملات کمتر میرسد و باهتمام وزرا میگذارد ـ وزرا بمقتضای رشوت کار کرده حق بادشاهی بجا نمی آورند

و عجیب افغانان آنست که باهم نفاق دارند اما اگر مرا دولت مساعدت کند نفاق از میان ایشان بردارم و کار خود بسازم - یاران او بدین داعیه که دران وقت محال می نمود خنده میکردند و تمسخر می نمودند تا آنکه روزے در مجلس مکانی به سر سفره طبق ماهیچه پیش شیر خان نهاده بود و او در خوردن آن خود را عاجز یافته ماهیچه را به کارد برید و نان برآورده بکار دریزه ساخته باز در کاسه کرد و از قاشق خوردن گرفت - حضرت بابر بادشاه بدین حال واقف شده بمیر خلیفه گفت که این افغان غریب کارے کرد و چون از کارهائے که با محمد خان سور کرده بود مطلع شده بود به زیرکی او اشاره رفت - شیرخان از ایهام زبانی بادشاه با میر خلیفه آگاه شده این قدر دانست که بنظر عبرت منظور است و این معنی علاوهٔ واهمه که داشت شده همان شب از لشکر بادشاه فرار نموده بجاگیر خود رفت و بسلطان جنید برلاس نوشت که چون محمد خان سور بسلطان محمد گفته میخواست که بر پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشته بے رخصت بتعجیل بجاگیر شتافتم و خود را از زمرهٔ دولتخواهان بیرون نمیدانم - القصه چون شیرخان از طرف مغل مایوس و متوهم شده بود باتفاق برادر خرد خود نظام با ترغیب سلطان محمد رفت سلطان محمد او را نوازش کرده

باتالیقی جلال خان پسرش بطریقِ اوّل مقرر و متقرّب گشت۔ دران ایّام بحسب تقدیر سلطان محمد فوت شده جلال خان پسرش خرد سال بود۔ قائمقامِ پدر شده والدهٔ جلال خان لاڈو ملکه نام مہمات را بپیش آمده گرفته باتفاقِ شیرخان حکم میراند و در ہمان زودی مادرِ جلال خان نیز فوت شده حکومتِ بہار مِن حیث الاستقلال بشیرخان قرار گرفت و مخدوم عالم از امرا والی بنگاله که حکومتِ حاجی پور داشته باشیرخان رابطهٔ محبّت و موافقت بہم رسانید و سلطان محمود والی بنگاله از و خاطرِ دگرگون کرده قطب خان حاکم ولایت منگیر را بتسخیرِ ولایتِ بہار واستیصالِ شیرخان و مخدوم عالم گسیل کرد و شیرخان ہرچند درِ صلح زد و ملائمت نموده فائده نکرد۔ آخر باتفاقِ افغانان دل برمرگ نہاده قرار بجنگ داد و چون فریقین بہم رسیدند جنگی عظیم شده قطب خان کشته شد و شیرخان غالب آمده فیل و خزانه و حشم بنگاله را متصرّف گشت و بیش از پیش صاحبِ قوّت شده ازین جہت لوہانیان از رشک و حسد باشیرخان در مقامِ نفاق شده و قصدِ کشتنِ او کرده دران باب با جلال خان که او نیز از لوہانیان بود کنگاش کردند و جمعی از متعلقانِ جلال خان شیرخان را ازان حال آگاہی بخشیدند۔

شیرخان بجلال خان گفت که امرای شما از روی حسد با من در مقام نفاق
اند. اگر شما در علاج این امر سعی ننمائید مرا بالضرورت از خدمت شما جدائی
اختیار باید کرد. جلال خان گفت بدانچه صلاح تو باشد من از آن بیرون
نیستم. شیرخان گفت که ایشان را دو فرقه باید ساخت یکی را بنام تحصیل
زر بر پرگنات روانه باید کرد و دیگری را بمقابل حاکم بنگاله باید فرستاد و
بعد از آن در محافظت خود بکوشید. جلال خان و لوحانیان از دفع او
عاجز شده قرار دادند که بخدمت سلطان محمود والی بنگاله رفته نوکری
اختیار نمایند و ولایت بهار را پیشکش نمایند. پس لوحانیان و جلال خان
شیرخان را بهانهٔ آنکه در مقابل مغل باشد در بهار گذاشته خود پیش
سلطان محمود رفتند و او ابراهیم خان پسر قطب خان را به کمک داده
بسر شیرخان فرستاد و شیرخان در قلعهٔ که از گل ساخته بود متحصن شده
و هر روز جمعی را بجنگ میفرستاد و زد و خورد میکرد تا آنکه ابراهیم خان
مدد دیگر از حاکم خود طلبید. شیرخان بر طلب کمک مطلع شده مردم خود را
بجنگ جمعیت مستعد ساخته و وقت چاشت مردم خود را مهیا نموده از
قلعه بیرون آمد و لشکر بنگاله هم جمعیت پیاده و سوار و آتشبازی و فیلان
ترتیب داده مقابله نمودند. شیرخان فوجی از مردم خود در برابر ایشان

داشتہ مردم چیدہ وگزیدہ راعقب پشتہ مخفی ساخت وقرار داد کہ باقی
فوج مقابل غنیم تیر اندازی نمایند و پشت دادہ روی بگریز نہند تا
سواران ایشان بجہت تعاقب ازمیان توپخانہ برآیند وچون چنین
کردند لشکرے کہ مخفی بود یکبارہ حملہ آوردہ دمار راازروزگار بنگالیان
برآوردہ وابراہیم خان نیز نسبت پدر کار کردہ بقتل رسید و جلال خان
نیم جانے بتک پا بیرون بردہ بہ بنگالہ رفت وتمامی فیلان وتوپخانہ
بنگالیان بدست شیر خان درآمدہ ملک بہار نیز صاف گشت و استعداد
شاہی بہم رسید۔ گویند دران ایام تاج خان نامی ازجانب بادشاہ ابراہیم
لودی بحکومت قلعہ چنار اشتغال داشت و اورا از نے بود لاڈ
ملکہ نام عقیمہ کہ تاج خان را نہایت محبت باو بود و پسران تاج خان
کہ اززنان دیگر بودند از کمال رشک وحسد درمقام کشتن لاڈ ملکہ شدہ
شبے یکے ازپسران کہ کلان تر از ہمہ بود شمشیرے بہ لاڈ ملکہ انداخت
و زخم کاری نیامدہ غوغا شد کہ لاڈ ملکہ را کشتند۔ تاج خان با شمشیر
برہنہ خود را بدانجا رسانیدہ قصد پسر کرد۔ چون پسر بہ یقین دانست
کہ از دست او خلاصی ممکن نیست بر قتل پدر مبادرت نمود و شمشیر آن
بے سعادت کارگر افتادہ تاج خان کشتہ شد۔ چون پسران تاج خان

سر انجام قلعه و سپاه نتوانستند نمود هر آئینه شیرخان که در همسائگی بود
برین معنی اطلاع یافته بمیر احمد ترکمان که عمدهٔ نوکران تاج خان و خالوی
لاڈو ملکه بود در باب تادیب پسران بی ادب سخن درمیان آورده
بعد آمد و شدِ رسولان قرار بران گرفت که شیرخان لاڈ ملکه را در
حبالهٔ نکاح خود در آورده قلعهٔ چنار را متصرف گردد. پس شیرخان عقد
بالاڈو ملکه نموده قلعه را مع خزائن متصرف گشت۔

نظم

چو هنگام رسیدن در رسد تنگ	گردون خود کند کام دل آهنگ
ازین جا میرساند دیده را نور	کزنظاره میسّر بود از دور

و در خلال این احوال بادشاه محمود بن بادشاه سکندر لودی از صدمهٔ
افواج فردوس مکانی بابر شاه پناه برانا سنگا برده باتفاق رانا سنگا
و حسن خان میواتی و دیگر زمینداران بر سر فردوس مکانی بابر بادشاه آمد
و در نواحی قصبهٔ جانوه جنگ کرده شکست خورد چنانچه در محل خود
ثبت گردیده بادشاه محمود در حوالی چیتور روز بشب می آورد اتفاقاً
اکثر امرای لودی که در ولایت پتنه اجتماع داشتند کس بطلب بادشاه
محمود فرستادند و او آمده بسعی امرا باز بر مسندِ حکومت پتنه جلوس نمود

و از انجا لشکر گران بولایت بهار در آمد. شیرخان چون دید که افغانان را از متابعت بادشاه محمود چاره نیست ناچار بملازمت آو رفته اطاعت و انقیاد نمود و امرای بادشاه محمود ولایت بهار را در میان هم تقسیم نموده پارهٔ بشیرخان گذاشتند. و عذر خواهی نموده گفتند که هرگاه ولایت جونپور را از تصرف مغل بر آوریم باز تمامی ولایت بهار از تو خواهد بود. شیرخان درین باب قول نامه از بادشاه محمود گرفت و بعد از مدتی جهت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفته بسهسرام آمد. درین وقت که بادشاه محمود بقصد جنگ مغل و گرفتن ولایت جونپور میرفت کس بطلب شیرخان فرستاد. او جواب نوشت که متعاقب سرانجام لشکر نموده میرسم. امرای بادشاه محمود گفتند شیرخان لیس محیل است و مکار لائق آنکه بجاگیرش رفته او را همراه بگیریم و بادشاه محمود با لشکر خود متوجه جونپور شده امرای جنت آشیانی که در جونپور بودند تاب مقاومت نیاورده بدر رفتند. و جونپور و آن نواحی بتصرف افغانان در آمده تا ولایت مانکپور را نیز متصرف شدند. دران وقت حضرت جنت آشیانی نواحی کالنجر تشریف داشتند و غلبه و طغیان افغانان بمسامع علیه رسید. عنان عزیمت بدفع و رفع افغانان معطوف ساخت. بادشاه محمود

و بَبّن و بایزید و دیگر اُمرای افغانان در برابر آمده مقابله نمودند - چون
شیرخان از سرداری و کلان تری بَبّن و بایزید در تاب بوده میخواست
که خود بزرگ شود از روش کار غلبهٔ مغلان برای العین مشاهده می نمود
در خفیه بمیر هندو بیگ که از اُمرای کبار و سپه سالار مغل بود پیغام
داد که چون من پروردهٔ نعمت فردوس مکانیم در وقت جنگ سبب
هزیمت افغان خواهم شد - چنانچه در روز جنگ با فوج خود طرح داده
بکناره رفت و جنّت آشیانی بفتح فیروزی اختصاص یافته بادشاه
محمود و بدحال بولایت پٹنه رفت و گوشهٔ گرفته ترک سپاهگری کرد تا
آنکه در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بولایت اوڑیسه رفته در آنجا وفات
یافت و جنّت آشیانی بعد از فتح متوجه آگره شده امیر هندو بیگ
را پیش شیرخان فرستاد که قلعهٔ چنار را بوی سپارد - شیرخان در دادن
قلعه عذر آورد و امیر هندو بیگ برگشته بملازمت آمد و چون این خبر
بجنّت آشیانی رسید متوجه قلعهٔ چنار شده جمعے از امرا پیشتر فرستاد
تا قلعه را محاصره نمودند - شیرخان عریضهٔ ارسال داشت که من بتوجه
و امداد حضرت فردوس مکانی بابر بادشاه بمرتبهٔ نکوست رسیده ام
و در جنگ بادشاه محمود و بَبّن و بایزید سبب فتح آن حضرت شده ام

بادشاہ اگرچہ بار را ہمین مسلّم دارد قطب خان پسر خود را با فوجے بخدمت
فرستادہ لوازم خدمتگذاری بتقدیم رسانم وچون دران یورش غلبہ و
استیلای بہادرشاہ گجراتی بمسامع عز وجلال رسیدہ بود درین وقت
مدارا لائق نمودہ عرضش بدرجۂ قبول افتاد وشیرخان وقطب خان را
باعیسی خان حاجب کہ بمنزلۂ فرزند او بود بملازمت فرستاد وجنت
آشیانی مراجعت نمودہ بمہم بہادرشاہ گجراتی پرداخت۔
القصہ قطب خان با پادشاہ سوار در رکاب آن حضرت بود لیکن
از گجرات گریختہ پیش پدر آمدہ ودرین مدت شیرخان فرصت یافتہ
ولایت بہار را متصرف ساخت ولشکر بہ بنگالہ کشید۔ امرای بنگالہ
درمقام محافظت گڑھی شدہ یکماہ جنگ کردند۔ آخرالامر گڑھی
بتصرف شیرخان درآمدہ بولایت بنگالہ رفت وبادشاہ محمود بنگالی
طاقت جنگ نیاوردہ درحصار گور متحصن شد وشیرخان مدتے
بمحاصرہ مشغول گشتہ چون یکے از زمینداران بہار فتنہ انگیختہ بود
بجانب بہار برگشت وخواص خان دیگر امرای خود را بہ تسخیر بنگالہ گذاشت
وچون مدت محاصرہ بطول انجامید وغلہ درشہر نایافت
شد ناچار سلطان محمود از راہ کشتی گریختہ بحاجی پور رفت وشیرخان

خاطر از فتنه و فساد جمع ساخته و بنهالِ سلطان محمود نموده اوّلاً عِلاجِ
جنگ کرده زخمی از معرکه گریخت و بنگاله بتصرّفِ شیرخان درآمده
عروسِ آن مملکت را در آغوش کشید و چون جنّت آشیانی از سفرِ
گجرات معاودت نموده بآگره آمد دفعِ شیرخان را اهم دانسته رایاتِ
جهان‌گشا بطرفِ چنار بحرکت درآمد۔ جلال خان که در قلعهٔ چنار بود
و غازی خان سور و جمعی دیگر را بحراستِ قلعه گذاشته خود بجانبِ
کوهستان جهارکهند رفت و چون شش ماه از محاصرهٔ قلعهٔ چنار
گذشت رومی خان که صاحبِ اهتمامِ توپخانهٔ بادشاهی بود در دریا
سرکوبها ساخته قلعه بتصرّفِ سپاهِ مغل درآمد و بادشاه محمود که
زخمدار از معرکهٔ شیرخان گریخته بود درین وقت ملازمتِ بادشاه
مشرّف شد۔ جنّت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجّهِ
شیرخان شد و او جلال خان و خواص خان و اکثر لشکرِ خود را بمحافظهٔ
گڑھی که سرحدِ بنگاله است فرستاد و جنّت آشیانی جهانگیر قلی بیگ
و دیگر امرا را پیشتر روانه فرمود و جلال خان و خواص خان که در گڑھی
بودند با ایشان جنگ کرده غالب آمدند۔ جنّت آشیانی دیگر باره افواج
فرستاده خود نیز از عقب بسرعت رسید و فتح گڑھی شد۔ جلال خان

پیشتر بدر رفت و چون جنت آشیانی از گڑھی گذشت شیر خان شهر گور را خالی کرده بجانب جهار کهنڈ رفت و بواسطۂ قرب و جوار و از اندیشۂ تسخیر قلعۂ رهتاس گردید تا زن و فرزندان خود را در انجا گذاشته بفراغ بال در اقلیم ستانی و جنگ جنت آشیانی پرداز د. از انکه گرفتن آن قلعه بجبر و قهر امکان عقلی نداشت متوسّل و متشبث باین حیله و تدبیر گشته کسان نزد راجهٔ آن حصن فلک اساس که راجه هرکشن نام داشت فرستاده پیغام کرد که ولایت بهار بغایت تنگست و لشکر بسیار نزد من جمع آمده ازین سبب ارادهٔ تسخیر ولایت بنگاله دارم و خاطر بسبب قرب و جوار مغلان جمع نیست. اکنون اعتماد بر یاری و دوستی تو کرده اهل و عیال خود و سپاهیان خود را میخواهم که بقلعۂ تو فرستم و بخاطر جمع به بنگاله در آیم. راجه از قبول این ملتمس سر باز زد و شیر خان دیگر باره مردم سخندان مع تحف و هدایا بخدمت راجه دو کلائی او فرستاده پیغام نمود که بجز عورات و خزانه چیزے دیگر نخواهم فرستاد اگر فتح بنگاله نصیب شده بسلامت معاودت نمودم ادای حق شفقت شما بواجبی خواهم کرد و اگر قضیه برعکس باشد. پاسے عیال و اموال من نزد شما ماند نه بدست مغلان که دشمن قدیم اند افتد.

راجۂ آن حصار بطمع آنکہ خزانۂ باد آورد بدستش می آید قبول کرد و
شیرخان ہزار ڈولی ترتیب دادہ بطریقے کہ در ہندوستان عورت
را ازجائے بجائے در ڈولی نشانیدہ و برقع انداختہ می برند در ہر ڈولی
بجائے زنے دو مرد مردانہ در آوردہ و پالفی کس دیگرا بروش مزدوران
بدرہ بر سر نہادہ چوبدستی بجائے عصا در دست ہر کدام دادہ بپای قلعہ
فرستاد۔ چون در چند ڈولی کہ پیش می بردند جمعے از پیرزالان نشاندہ
بود و خواجہ سرایان نیز ہمراہ بودند راجہ و متعلقانش غافل مطلق
شدہ تفحص و تجسس نمودند و مال و منال را ملک خود تصور کردند
و در بالا بردن تعجیل نمودند و بعد ازانکہ ڈولیہای تحویلی کہ راجہ برای
آنہا تعین کردہ بود رسیدند گرگان ڈولی نشین کہ راجہ ایشان
را زن تصور کردہ بود با شمشیرہای آہیختہ مردانہ بدر دویدند و مزدوران
پول سیاہ را کہ مانند زر سرخ بر سر داشتند افگندہ چوبہا علم کردند
و روی بدروازہ آوردہ با راجہ ہرکشن و مخصوصان او کہ در کمال
غفلت بودند بجنگ پیوستند۔ دران اثنا شیرخان کہ لشکر خود
را مستعد و مکمل کردہ گوش بر آواز بود خود را بشتاب سحاب بدروازہا
رسانید و چون دروازہ را کشادہ دید با اکثر مردم خود بدرون درآمد

وراجہ ہرکشن کہ با جمعے از مخصوصانِ خود لحظۂ بجنگ ایستادہ آخر
چون دانست کہ کار از دست رفتہ است دروازۂ عقبِ قلعہ را
گشادہ بہزار مشقت نیم جانے بسلامت بدر برد ومثلِ رہتاس
قلعہ کہ در ربع مسکون نظیر ندارد باخزائن باین سہولت
بتصرفِ شیرخان درآمدہ قبل ازان در سنواتِ سابق نصیرخان
فاروقی حاکم خاندیش ہمین مکر و تدبیر قلعۂ اسیر را از اساہیر
گرفتہ بود ورہتاس بے مبالغہ و اغراق در استحکام بجائے است
کہ مسافرانِ ربعِ مسکون مانندِ آن نشان نمی دہند۔

القصہ اکثرِ بقاع و قلاعِ ہندوستان بنظرِ مؤلف درآمدہ است
اما ہمچو رہتاس قلعۂ دیدہ نشدہ۔ الغرض در حوالی بہار بر زبر کوہے
رفیع واقع شدہ۔ در عرض و طول زیادہ از پنج کردہ واز دامنِ کوہ تا
دروازۂ قلعہ یک کردہ راہ بیشتر است و در اکثرِ امکنۂ آن حصار سپہر
آثار چشمہای آب خوشگوار موجود است بلکہ در مکانے کہ چاہ میکنند
بعد از حفرِ یک و دو ذراع تا دہ ذراع چشمۂ آب شیرین پدیدار میگردد و ہر
کرا نظر بران قلعہ می افتد بے اختیار بر زبان می آورد کہ بہ ہیچ صنائع
آفریدگار است و بنا بر آنکہ طائر ہمتِ ہیچ یک از بادشاہان عالیمقدار

درهوای تدبیرِ تسخیرِ آن قلعه پرواز نکرده بود بتصرّف شیرخان درآمد-
افغانان قوی دل شده اهل و عیالِ خود را دران قلعه درآورده اسباب
قلعه داری بدرجه اتم سامان نمودند- بیت

بچاره کشاده نشود کارِ سخت بمدّت برآید بهار از درخت

وجنّت آشیانی مدّتِ سه ماه در شهر گور که در کتبِ سلف به لکهنوتی مذکور
است توقّف نموده بعیش و عشرت گذرانید- درین وقت خبر رسید
که هندال مرزا در آگره و میوات علم بغی و مخالفت افراشته خطبه بنام خود
خوانده شیخ بهلول را بقتل رسانید- آن حضرت جهانگیر قلی بیگ را با
پنج هزار سوارِ انتخابی در گور گذاشته مراجعت فرمود و چون لشکر پادشاهی
از کثرتِ باران و گل ولای بے سامان شده اکثر اسپانِ سپاهیان سقط
شده بودند و نهایت بے سرانجامی بحالِ مردم راه یافته بود شیرخان
فرصت غنیمت شمرده با لشکرے زیاده از مور و ملخ بر سرِ راه آمده
و در نواحی جوسا مقابله نموده دگردِ لشکرِ خود قلعه ساخته نشست و بعد
از رسل و رسائل شیخ خلیل نام شخصے را که مرشدِ خود میدانست بخدمت
جنّت آشیانی فرستاده پیغام داد که ولایتِ بهار را تا گڈهی بتصرّف
اولیای دولت گذاشته خطبه و سکّه بنامِ نامی آنحضرت می سازم نظم

برین چون مقدمهٔ صلح قرار گرفت لشکریان بادشاهی نسبت بدیگر
روزها بیدغدغه شدند و آب جوسا را پل بسته در فکر عبور گشتند شیر
خان ایشان را غافل یافته وقت شب ایلغار فرمود و قریب صبح در
سنه ۹۴۶ نهصد و چهل و شش با لشکرے آراسته و فیلان کوه پیکر بجنگ
آمد افواج بادشاهی را فرصت ترتیب نشد و شکست افتاده و جنت
آشیانی در کمال پریشانی متوجه آگره شد۔

بیت

همه سال گوهر نه خیزد ز سنگ   گهے صلح سازد جهان گاه جنگ

و شیرخان مراجعت نموده بر بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکرے
که در آنجا بود بدفعات با او جنگ کرده چون زورے نداشتند خود را
علف تیغ شیرخان ساختند و شیرخان خود را شیرشاه خطاب داده
سکه و خطبه بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه و شوکت تمام متوجه
آگره شد و درین وقت که بیگانه پایه ساخت کامران مرزا از
خدمت جنت آشیانی جدا شده به لاهور رفت و امرای جغتائی بدان
سبب که بادشاه تربیت ترکمانان می نماید و در عزت ایشان میکوشد
نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند چنانکه گذشت باوجود این حال جنت

آشیانی از آگرہ بقنوج شتافتہ از آب گنگ گزشت و درین محل لشکرِ مغل لبصد ہزار و لشکرِ افغانان بہ پنجاہ ہزار سوار میرسید - بالجملہ در روزِ عاشورہ ۹۴۷ھ نہصد و چہل و ہفت لشکرِ مغل کوچ کردہ ارادۂ فرود آمدنِ منزل داشتند کہ شیر شاہ صف آراستہ بجنگ پیش آمد و لشکرِ مغل بے جنگ ہزیمت یافتہ - جنت آشیانی در آب اسپ انداخت و بہ محنت تمام بدر آمدہ متوجہ لاہور شد و چون شیر شاہ تا لاہور تعاقب نمود و جنت آشیانی بجانب سندھ روان شد و شیر شاہ تا خوشاب دنبال نمودہ و اسمٰعیل خان و غازی خان و فتح خان بلوچ دوائی کہ سردار طائفۂ بلوچ بودند آمدہ شیر شاہ را دیدند و شیر شاہ کوہستان نندنہ و حوالی کوہ بالنات را ملاحظہ کردہ در جائے کہ قلعہ رہتاس ضرور بود طرحِ قلعہ انداخت و موسوم برہتاس کرد و درین وقت خواص خان غلامِ خود را کہ بسعی و مردانگی آورزمام پادشاہی بکف آوردہ بود امیر الامرا گردانیدہ عشیرِ ممالکِ محروسہ باقطاعِ وی مقرر فرمود - آورا با ہیبت خان نیازی و لشکرے بسیار در انجا گذاشتہ بجانبِ ہندوستان مراجعت کرد و چون باگرہ رسید شنید کہ خضر خان سروانی کہ از جانب او حاکم بنگالہ بود دختر سلطان محمود بنگالی را بعقد در آوردہ و بنشست

و برخاست بطریق پادشاهان سلوک می نماید. شیرشاه گفت علاج
واقعه پیش از وقوع باید کرد. پس این مهم را واجب دانسته بجانب
بنگاله نهضت فرمود و خضر خان شیروانی باستقبال آمده محبوس گشت
و شیرشاه ولایت بنگاله را بچند کس قسمت نموده ملوک طوائف ساخت
و قاضی فضیل را که از علمای ولایت کرده بود و بحسن دیانت و امانت
اتصاف داشت و در السنه و افواه بقاضی فضیح مذکور است امین ولایت
گردانیده صلاح و فساد ملک را در قبضه اقتدار او گذاشت
و مراجعت نموده به آگره آمد و در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بعزم تسخیر
ولایت مالوه حرکت کرد. چون بگوالیار رسید شجاعت خان افغان که
از امرای بود و پیشتر از محاصره قلعه گوالیار تعیین شده بود و ابوالقاسم
بیگ را که از قبل جنت آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را بتصرف دیوانیان
شیرشاهی درآورد و شیرشاه چون بمالوه رسید ملو خان حاکم مالوه که از
غلامان سلاطین خلج بود از راه صلح درآمده بی طلب بایلغار آمده او را دید
و هم بعد از چند روز از هراسی که بر خاطر او استیلا یافت راه فرار پیش گرفت
و شیرشاه حاجی خان را بحکومت مالوه گذاشته و شجاعت خان را نیز
در سرکار سیواس جاگیر داده همانجا گذاشت و خود متوجه رن تنبور

کرد. ملوخان بعد از رفتن شیرشاہ باز بمالوه آمده با حاجی خان
وشجاعت خان جنگ کرد و شکست یافته بدر رفت وچون فتح شجاعت
خان شده بود شیرشاه حاجی خان را طلبیده حکومت مالوه شجاعت
خان مسلّم داشت وخود بنواحی رن تنبور رسید و ایلچیان چرب زبان
فرستاده قلعه را از گماشتگانِ سلطان محمود لودی بصلح گرفت و از انجا
باگره آمد. گویند چون خبر جنگ و فرار ملوخان بشیرشاه رسید در بدیهه این
مصرع خواند ع با ما چه کرد دیدی ملو غلام کیدی.
وشیخ عبدالحیّ وشیخ جمالی مصرعے دیگر گفت ع
تو لیست مصطفی بالاخیر فی جیدی
بالجمله شیرشاه مدتِ یک سال در آگره قرار گرفته سر انجام لشکر و ملک
نمود. ہیبت خان حکم فرستاد که ملتان را از تصرف بلوچان بر آورد
و او رفته با فتح خان بلوچ جنگ کرده غالب گشته ملتان را مسخر ساخت
وشیرشاه رعایتِ او کرده وی را بخطاب اعظم همایون داده ودر سنه ۹۵۰
نهصد و پنجاه پورن مل ولد راجه سلهدی پوربیه در قلعه رایسین علم غلبه
و استیلا افراشته اکثر پرگنات آن نواحی را متصرف شده. ازین سبب
عرق جمعیتِ شیرشاهی بحرکت در آمده بتسخیر قلعهٔ رایسین پرداخت

و چون مدّتِ محاصره بامتداد کشید شیرشاه سخنِ صلح درمیان آورده
با پورن مل عهد و پیمان بست که باو ضررِ جانی نرساند و پورن مل با زن
و فرزند و چهار هزار راجپوت نامی از قلعه برآمده بیرون منزل کرد و از علمای
وقت میرزا رفیع الدّین صفوی با وجودِ عهد و پیمان فتوی بقتلِ پورن مل
داد. شیرشاه تمام لشکر و فیلانِ کوه پیکر آراسته بر سرِ پورن مل فرستاد
تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند. پورن مل و راجپوتان دل بر
مرگ نهاده کارنمائی کردند که داستانِ رستم و اسفندیار بازیچه شد و
پروانه وار خود را بر دمِ تیغ و تیر و دندانِ فیل بی محابا بدانسان زدند که جمله
با زن و فرزندِ خود را کشتند و سوختند. و شیرشاه مراجعت نموده باگره آمده
چند ماه قرار گرفت و بتازگی سرانجامِ لشکر نموده متوجّهِ تسخیرِ ولایتِ مارواڑ
گردید و در هر منزل گردِ لشکر را خندق و قلعه استحکام میداد و لوازمِ
حزم و احتیاط بتقدیم میرسانید و چون بزمینِ ریگستان رسید و بستنِ
قلعه متعذّر گشت بفکرِ صائب و اندیشهٔ درست بفرمود تا جوالهای ریگ
پر ساخته بالای هم میگذاشتند و قلعه می ساختند. اوّل بر مالدیو که
حکومتِ ولایتِ ناگور و جودهپور داشت و درمیان راجهای هندوستان
بکثرتِ لشکر و حشم ممتاز بود رفت قریب پنجاه هزار سوار راجپوت

در ظلّ رایتِ رای مالدیو جمع گشته تا مدّتِ یک ماه در نواحی اجمیر در برابر
شیرشاه نشست و هیچکدام در جنگ پیشدستی نمی نمودند و شیرشاه
جمعیت او را بخاطر آورده از آمدنِ خود پشیمان گشت و چون مالدیو وارثِ
آن مملکت نبود بلکه خروج نموده بتغلّب راجهای آن قلمرو را مغلوب
ساخته بود هر آئینه راجها فرصت یافته نزدِ شیرشاه آمدند و بمشورت
شیرشاه کتابات از زبانِ امرای مالدیو بخط هندی به شیرشاه نوشتند
که ما بنابر ضرورت درین مدّت اطاعتِ مالدیو میکردیم و بجفای او ساخته
منتظرِ لطیفهٔ غیبی بودیم الحمدلله که مثلِ تو پادشاهی متوجه این صوب
گشت تا انتقامِ چندین سالهٔ ما را از و بکشد. پس هرگاه لشکرِ ظفر اثر اسلام
نزدیک برسد ما از راجه مالدیو جدا شده بموکبِ عالی ملحق میگردیم و بر وفقِ
همان مکاتیب نیز از زبانِ شیرشاه نوشتند که انشاءالله تعالی بعد از فتح و
مغلوبیتِ مالدیو شما را معزّز و مکرّم داشته جمیع اقطاعِ موروثی آبا و
اجدادِ شما ارزانی میدارم. باید که خاطر جمع داشته در اظهارِ لوازم دولتخواهی
خود را معاف ندارید. پس آن کتابات مزوّر را بلطائف الحیل بدست
مالدیو انداختند و مالدیو که همیشه از زمینداران امرای خود اندیشه و
دغدغه در خاطر داشت از مطالعهٔ مکاتیب هراسان شده با آنکه سه

چهار منزل بقصدِ جنگ پیش آمده بود توقّف نمود و کوهنیا نام که از
اُمرای اُو بکثرتِ سپاه و وفورِ شجاعت از همه مردم امتیاز داشت
در پیش رفتن و جنگ کردن مبالغه بسیار بجای آورد و چون یکی از
کتاباتِ بنام کوهنیا بود و یقین مالدیو شد که اُو برای مصلحتِ خود
ترغیبِ قتال می نماید تو همّتش زیاده شده تا از هم مراجعت گشت و
کوهنیا و دیگر اُمرای اُو هرچند نصیحت کردند سودمند نیفتاد و ایشان
چون بر مضمونِ کتاباتِ حیله آمیزِ شیرشاه مطّلع شدند از تهمتِ بیوفائی
که در مذهبِ همه کس خصوص راجپوتانِ اهلِ ننگ و عار است
اندیشیده باتّفاق بمالدیو گفتند که دولتخواهی و اخلاصِ ما چون محمول
بر نفاق می شود واجب و لازم است که برای دفعِ مظنّه تو با شیرشاه
چندان حرب نمائیم که فتح کنیم یا کشته شویم و باین قرار داد خواهی نخواهی
وداع کرده وقتِ شب که مالدیو کوچ کرده بولایتِ خود در دستِ
خود رفت کوهنیا و دیگر اُمرای بزرگ با ده دوازده هزار سوار که
در جمیعِ معارک از ایشان آثارِ مردانگی بظهور رسیده بود بعزمِ شبخون
بجانبِ لشکرِ شیرشاه روان شدند و راه غلط کردند و در روزِ به لشکرگاهِ
شیرشاه رسیدند و از کمالِ حمیّت و غیرت افغانان که سبب اغراق

هشتاد هزار سوار بودند بجنگ ایستاده مصاف دادند و اکثر افواج افغانان
را بر هم زده نزدیک بآن رسیده بود که شیرشاه فرار نماید ناگاه یکی
از امرای عمدهٔ افغانان موسوم بجلال خان جلوانی معروف بشجاعت
و کاردانی با لشکر تازه زور رسیده و هم از گرد راه بر راجپوتان حمله
آورده سلک جمعیت ایشان را از هم پاشید و کونبها و دیگر راجپوتان
کشته شدند و شیرشاه بر شکست متیقن شده بود ظفر یافته بزبان
آورد که برای یک مشت ارزن پادشاهی هندوستان را بر باد داده
بودیم - چه در ملک مالدیو بسبب کثرت ریگ و کمی آب مثل دیگر
ممالک هندوستان گندم و جو و نخود و نیشکر و تنبول و برنج خوب
نمی شود و اکثر مزروعات ایشان ارزن است که بزبان هندی آنرا
باجرا گویند و نیز مالدیو از جنگ امرای بیگناه و قتل ایشان بتزویر
و حیلهٔ افغان مطلع شده تأسف بسیار خورده و ناکام بکوهستان
جودهپور گریخت و شیرشاه بعد ازین فتح که نه در خور بازوی او بوده
بقلعهٔ چیتور رفته بصلح گرفت و از آنجا عزیمت کرده رنتنبهور را بجاگیر عادل
خان پسر بزرگ خود داده بود عادل خان چند روز رخصت گرفت
تا سیر قلعه و سرانجام آن قلعه نموده متعاقب آید و شیرشاه از آنجا بجانب

قلعهٔ کالنجر که محکم ترین قلاع هندوستان است محاصره کرده و راجهٔ
کالنجر بواسطهٔ بدعهدی که در باب پورن مل دیده بود اطاعت کرده
در مقام مخالفت شد. شیرشاه قلعه را مرکزوار در میان گرفته بساختن
نقب و سرکوب و ساباط اشتغال نمود و چون ساباط بقلعه رسید
شیرشاه از اطراف جنگ انداخت و در جایی که خود ایستاده بود
مردمان حقه‌های پروازی تفنگ باندرون قلعه می انداختند. اتفاقاً
یک حقه بدیوار قلعه خورده برگشت و شکست و در میان حقه‌های دیگر
افتاد و آتش درگرفت. شیرشاه با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام و
دانشمند و دریا خان سروانی سوختند و شیرشاه بآن حالت خود را
بمورچل رسانید و هر لحظه که نفس می کشید و شعور بهم می رسانید فریاد کرده
لشکر را بجنگ ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید و اهتمام تمام
بجنگ می فرستاد. در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد
و پنجاه و دو بود خبر فتح قلعه شنیده ودیعت حیات سپرد.

نظم

در روزگار چنین عالم بسر آمد ۔ که خوب و زشت دیده یکایک گذر باشد
برین صحیفهٔ مینا ز خامهٔ خورشید ۔ نگاشته سخنی خوش بآب زر دیدم

که ای بدولت ده روزه گشته مستظهر　　مباش غرّه که از تو بزرگتر دیدم

شیرشاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال بادشاهی بلادِ هندوستان کرد. بعقل و تدبیر صایب امتیازِ تمام داشت و آثارِ پسندیده بسیار گذاشت چنانچه از بنگاله و ستارگاؤن تا آب سنده که بآبِ نیلاب اشتهار دارد یک هزار و پانصد کروه است و در هریک کروه سرای ساخته چاه و مسجد از خشت پخته در هیچ پرداخته موذن و مقری و امامی مقرر نموده آنها را وظیفهٔ معیّن کرده و در هر سرای یک دروازه طعام پخته و خام برای مسلمانان و دروازهٔ دیگر کذالک برای هندوان مقرر نموده که دایم میرسانیدند تا مسافران عسرت نکشیده باشند و در هر سرای دو اسپ یام که بزبانِ هندی ڈاک گویند نگاه داشته که روز خبرِ نیلاب و اقصای بنگاله باو می رسید و درین راه هر دو جانب خیابان از درختانِ میوه دار از قسم کهرنی و جامون وغیره نهال نشانیده بود که خلایق در سایه اش آمد و شد میکردند و همین طریق از آگره تا مندو که سی صد کروه است درختِ میوه دار برپا کرده بود و سرای و مسجد ساخته و در عهدش امنیت بمرتبهٔ بود که متردّدین در صحرا و بیابان هرجا میرسیدند از کالای خود اندیشهٔ

نکرده بفراغت می غنودند. گویند اگر زاسے یا سبدے پر از طلا در صحرا شبها خواب کردے حاجت پاسبان اصلا نبودے. شیرشاه هرگاه که ریش سفید خود را در آئینه دیدے گفتے که دولت و شاهی نزدیک بوقت شام بمن روی آورده. پس درین باب تاسف بسیار خوردے و شعر مضحکانه و هندوستانیانه گفتے. القصه این بیت سجع نگینهای اوست

بیت

شه الله باقی ترا باد دائم   همان شیرشه بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلایق کردے و سرانجام سپاه و تیمار رعایا بواجبی نمودے و بر طریقهٔ عدل و داد استقامت داشتے.

بیت

پس از مرگ هر کس که زو نام ماند   همانا که در زندگی کام ماند

و شاعرے تاریخ فوت او گفته. **قطعه**

شیرشاهے که از مهابت او   شیر و بز آب را بهم میخورد

چون برفت از جهان بدار بقا   گشت تاریخ او ز آتش مرد ۹۵۲

ذکر سلطنت سلیم شاه بن شیرشاه افغان سور

در وقتیکه شیرشاه فوت شد عادل خان پسر بزرگ او که ولیعهد بود در رنتهنبور بود و پسر خورد او جلال خان در قصبه ریون از توابع پتنه بود و امرا چون دیدند که عادل خان دور است و وجود حاکم ضروری باشد کس بطلب جلال خان فرستادند او در پنج روز خود را باردوی شاهی رسانیده بسعی عیسی خان صاحب و دیگر امرا در تاریخ پانزدهم ماه ربیع الاول ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو در پای قلعه کالنجر جلوس فرموده مخاطب باسلام شاه گشت و بر زبانها سلیم شاه مذکور است

القصه چون سلیم شاه قائم مقام پدر شد به برادر بزرگ که عادل خان باشد عرضداشت نوشته اظهار کرد که چون شما دور بودید و من نزدیک بسبب تسکین فتنه تا آمدن شما محافظت لشکر نمودم و مرا بجز اطاعت و فرمانبرداری شما چاره نیست و از کالنجر متوجه آگره شد چون بنواحی قصبه کوره رسید خواص خان از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی جشن جلوس ترتیب کرده بار دیگر سلیم شاه را باتفاق امرا بتخت سلطنت اجلاس داد و بعد از آن سلیم شاه بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر

بجانبِ عادل خان نوشت و اظهارِ محبت کرده طالبِ ملاقات گشت
و عادل خان بامرای سلیم شاه که قطب خان نایب و عیسی خان نیازی
و خواص خان و جلال خان جلوانی باشند قلمی نمود که شما در آمدنِ من
چه صلاح بینید و بسلیم شاه هم نگاشت که اگر این چهار کس آمده مرا
تسلی نمایند می آیم سلیم شاه آن چهار کس را نزدِ عادل خان فرستاد
و ایشان بعهد و قول تسلیِ عادل خان نموده قرار دادند که در ملاقاتِ اول
او را رخصت دهند و هر جا از هندوستان جاگیر خواهد بگیرد و عادل
خان باتفاقِ آنها متوجه آگره شد چون بقصبهٔ سیکری که بالفعل بفتح
پور اشتهار دارد رسید هم سلیم شاه در شکار بود. این خبر شنیده بجای
که بجهتِ ملاقات آراسته بودند استقبال نموده ملاقات کرده و آثارِ
محبتِ برادری از طرفین ظاهر شده لحظهٔ باهم نشستند و متوجه آگره
شدند. سلیم شاه غدرے نسبتِ برادر اندیشیده قرار داده بود که
از مردم او بیش از دو کس در قلعهٔ آگره با عادل خان نگذارند لیکن
در دروازه مردم او ممتنع نشده جمع کثیر در آمدند و اندیشه و تدبیرِ سلیم شاه
برآمده بالضرورت اظهارِ ملایمت نموده و پابوسی کرده گفت که تا حال
من افغانان سرکش و بے سر انگاه داشتم. آینده آنها را بتو می سپارم و دست

او گرفته بر تخت نشاند و بنیادِ چاپلوسی کرد. عادل خان چون عیّاش و فراغت جوی بود و درد پادشاهی دید که سلیم شاه را امیدی است قبول نکرد و برخاست و سلیم شاه را بر تخت نشانیده اوّل خود سلام کرد و مبارکباد پادشاهی گفت آنگاه از امرا هر یکے مبارکباد گفته لوازم نثار بتقدیم رسانیدند و هم در ان مجلس قطب خان نائب و عیسی خان نیازی و خواص خان عرض کردند که قول وعهد که در میان آمد اینست که در ملاقات اوّل عادل خان را رخصت داده بیانه و توابع بجاگیرش مقرر شود و سلیم شاه قبول نمود و عادل خان را رخصت بیانه داد و عیسی خان و خواص خان را همراه کرد بعد از دو سه ماه سلیم شاه غازی محلی را که از محرمان و مقرّبان بود با چولانه طلا فرستاد که عادل خان را گرفته و مقیّد نموده بیاورد. عادل خان این خبر شنیده نزد خواص خان که در میوات بود رفت و از نقض عهد سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خان را دل بهم برآمد و غازی محلی را طلبیده و همان چولانه را بر پایش نهاده لوای مخالفت برافراشت و با امرائے که همراه سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت و باتفاق عادل خان با لشکرِ گران متوجه آگره شدند

قطب خان نایب و عیسی خان کہ در قول و عہد داخل بودند از سلیم شاہ
رنجیدہ بعادل خان نیز ترغیبات نوستند و قرار داد چنین شد کہ پاسے
از شب ہنوز باقی باشد کہ عادل خان خود را بآگرہ رساند تا مردم
بے حجاب و مانع از سلیم شاہ جدا شدہ بپیش او توانستند آمد۔ اتفاقاً
عادل خان و خواص خان چون بقصبۂ سیکری کہ دوازدہ کروہی از آگرہ است
رسیدند بملاقات شیخ سلیم کہ از مشایخ وقت بود رفتند و چون شب
برات بود خواص خان را بجہت نمازے کہ دران شب مقرر است توقف
و اہمال حاصل شدہ چاشتگاہ بنواحی آگرہ رسیدند۔ سلیم شاہ از طرز
آمدن آگاہ شدہ مضطرب وار بقطب خان نایب و عیسی خان
نیازی و دیگر امرا گفت کہ اگر از من در باب عادل خان بدعہدی واقع
شدہ بود خواص خان و عیسی خان چرا بمن اعلام نکردند تا من از
اندیشۂ فاسد باز آیم۔ قطب خان اضطراب سلیم شاہ دیدہ گفت
باکے نیست۔ ہنوز کار از علاج بیرون نشدہ است۔ تسکین این
فتنہ را من متعہدم۔ سلیم شاہ قطب خان نایب و دیگر امرا را کہ فی الجملہ
اتفاق با عادل خان داشتند بہبانۂ آنکہ رفتہ زمینۂ صلح و صلاح
درمیان آرند رخصت نمودہ کہ نزد عادل خان بروند و قصد او

این بود کہ آن جماعت را از خود دور کردہ بجانب قلعہ جہت دست آوردن خزانہ فرار نماید و دیگر بارہ سامان و استعداد لشکر نمودہ بکار جنگ و محاربہ پردازد۔ عیسیٰ خان نیازی او را ازین امر نہی کردہ گفت ترا بدیگر مردم اعتماد نیست۔ دہ ہزار کس افغانان قرملی وغیرہ از ایام شاہزادگی نوکر خاصہ تو اند و خود محل اعتماد ہستند با وجود این قدرت و شکست امر عجیب است کہ تکیہ بر دولت خداداد نہ نمائی و فرار برقرار اختیار میکنی و امرا ہر چند کہ مخالفت باطنی داشتہ باشند نزد خصم فرستادن از حزم و احتیاط بیرون است۔ پس لائق آن است کہ خود بنفسہ بر تمام لشکر سبقت نمودہ بمیدان کارزار درآئی و پای ثبات محکم نمائی کہ ہیچکس در حضور تو بجانب مخالف نخواہد رفت۔ سلیم شاہ ازین سخن قوی دل گشتہ قرار بر استقامت داد و قطب خان نائب و دیگران را کہ رخصت دادہ بود باز طلبیدہ گفت کہ من بدست خود شما را چگونہ بخصم سپارم شاید کہ بدی در حق شما سگالند و بعد ازان آمادۂ حرب شدہ از شہر برآمدہ و در میدان بایستاد۔ مردمانے کہ بعادل خان زبان داشتند سلیم شاہ را در معرکہ دیدہ از شرم داخل بیساول شدند و در ظاہر بلدۂ آگرہ

جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرموده و سنگ تفرقه
در جمعیت عادل خان و خواص خان انداخت چنانچه خواص خان و
عیسی خان نیازی بمیوات رفتند و عادل خان تنها به پتنه رفت
و ناپیدا شد چنانکه از احوال او هیچکس خبر نیافت و ندانست که کارش
چه شد بعده سلیم شاه عقب خواص خان و عیسی خان نیازی
لشکر تعیین نمود و در فیروزپور جنگ شده شکست بر لشکر سلیم شاه
افتاد - پس از آن چون نوبت دیگر لشکر رسید خواص خان و عیسی
خان تاب نیاورده بجانب کوه کمایون رفتند سلیم شاه قطب خان
نائب و جمعی دیگر را بر سر ایشان تعیین کرد و آن فرقه بدامن کوه
کمایون قرار گرفته و دامن کوه را تاخته و تاراج نموده خواستند که بکوه
درین وقت سلیم شاه خود بطرف پنجاب عزیمت نموده و در اثنای راه
جلال خان جلوانی و برادرش را بسبب آنکه تعلقی که با عادل خان
داشتند گرفته بقتل رسانید و به پنجاب رسیده خزانه را همراه آورده و به
گوالیار فرستاده خود به آگره مراجعت نمود و چون قطب خان در
طلبیدن عادل خان داعیه داشتند داخل بود از بیم و هراس
که در باطن داشت از دامن کوه کمایون فرار نموده به لاهور پیش

هیبت خان نیازی المخاطب باعظم همایون رفت- سلیم شاه باعظم
همایون حکم فرستاده قطب خان نائب را طلب نمود- اعظم همایون قطب
خان را فرستاده و سلیم شاه آورا محبوس ساخته باشهباز خان محو بالی که
شوهر خواهر سلیم شاه بود و برهزیه کور وچند کس دیگر که جمله چهارده نفر
بودند مقیّد کرده بگوالیار فرستاد و شجاعت خان حاکم مالوه و اعظم همایون
را طلب داشت- شجاعت خان آمده ملازمت نمود و اعظم همایون
عذر آورد و سلیم شاه شجاعت خان را باز رخصتِ مالوه داده خود بجهت
آوردنِ خزانهٔ رهتاس حرکت نمود و سعید خان برادر اعظم همایون که
پیوسته در حضور می بود از راه فرار نموده به لاهور رفت سلیم شاه از
نیم راه برگشته باگره آمد و باحصارِ لشکر فرمان داده متوجه دهلی نوشد
و حکم کرد که گردِ شهر بجای قلعه که تعمیر دهٔ همایون بادشاه بود حصاسے
از گچ و سنگ بسازند و خبر توجه سلیم شاه بدهلی به شجاعت خان رسید-
شجاعت خان برای اظهارِ اخلاص باجمعے از مخلصانِ خود ایلغار کرده
پیش سلیم آمد و استمالت یافت و سلیم شاه روزے چند در دهلی بود و
لشکر ترتیب داده بنگاه عزیمتِ لاهور نمود و اعظم همایون و طائفهٔ
نیازیانِ افغان باتفاقِ خواص خان و لشکرِ پنجاب که اضعافِ لشکرِ سلیم شاه

بودند باستقبال شتافته در نواحی قصبهٔ انباله طرفین بهم رسیدند

گویند سلیم شاه چون به لشکر نیازیان قریب شد فرود آمده خود بالتنها چند از نزدیکان بدیدن لشکر نیازیان رفته به پشتهٔ بر آمد چون نظرش بر آنها افتاده بهانجا ایستاده گفت در ناموس من نمیگنجد که لشکر باغی را دیده صبر کنم- پس بفرمود که افواج را راست کرده عزیمت جنگ نمایند و در شبی که صباح آن جنگ شد اعظم همایون و برادرانش با خواص خان در باب نصب حاکم گنگاش کرده بودند که حاکم کی باشد؟ خواص خان گفته بود که عادل خان را پیدا کرده حاکم باید ساخت و اعظم همایون و برادرانش گفته بودند- بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

و بر سر این مقدمه میان ایشان کدورت پدید آمده دقتے که صفوف آراسته شد و طرفین بهم رسیدند و خواص خان بے جنگ هزیمت نموده بدر رفت و نیازیان حق المقدور مقابله و محاربه نمود از انجا که حرام نمکی را نتیجه بجز شامت و ندامت نیست ایشان نیز را و گریز پیمودند و فتح غلبی نصیب سلیم شاه شد بیت

کسے را که دولت کند یاوری کند یار دکه یادی کند داوری

سعید خان برادر اعظم همایون با ده کس از همراهان چون مسلح بود
او را کسی نشناخت. بهانهٔ سپاه کیار خواست که خود را بسلیم شاه رسانیده
کار او را بسازد اما فیلبانان او را شناخته نیزه بر وحواله کردند و او از میان
حلقهٔ فیلان و فوج خاصهٔ سلیم شاه بطرف راست برآمده بدر رفت
القصه نیازیان بعد از شکست بجانب دهنکوت که طرف سیپه
رود است رفتند. سلیم شاه تعاقب نموده تا قلعهٔ رهتاس که بنا
کردهٔ پدرش بود رفت و خواجه اویس شروانی را با لشکری قوی به
سر نیازیان تعیین کرده خود باگره مراجعت نمود و از آنجا به گوالیار آمد.
درین وقت روزی که شجاعت خان بالای قلعه پیش سلیم شاه
میرفت. عثمان نام شخصی که شجاعت خان دست او را بریده بود
سر راه کمین کرده فرصت میجست. بیکبار جسته زخمی بر شجاعت خان
زد و شجاعت خان زخمی بخانهٔ خود رفت و این عمل را باغوای سلیم شاه
حمل کرده از گوالیار گریخته بطرف مالوه فرار نمود. سلیم شاه تا مندو
تعاقب نمود و چون شجاعت خان به بانسواره درآمد عیسی خان سور
را با بیست هزار سوار در اجین گذاشته خود مراجعت نمود و این قضایا
در سنه ۹۵۴ نهصد و پنجاه و چهار روی داد. خواجه اویس شروانی که بسر

اعظم ہمایون تعین بود درنواحی دهنکوت با نیازیان جنگ کرده شکست یافت۔ اعظم ہمایون تعاقب نموده تا نو شهره آمد۔ سلیم شاه این خبر شنیده لشکرگران ترتیب داده بدفع نیازیان فرستاد۔ اعظم ہمایون باز برگشته به دهنکوت رفت۔ چون لشکر سلیم قریب بموضع سنبله رسیده نیازیان محاربه نمودند و شکست فاحش خورده مادر و عیال اعظم ہمایون اسیر گشتند و اسیران بخدمت سلیم شاه فرستادند و نیازیان بگکهران پناه برده بکوهستان که متصل کشمیر است درآمدند و سلیم شاه با لشکر گران جهت تسکین فتنه نیازیان حرکت نموده به پنجاب رفت و مدت دو سال با گکهران محاربه داشت و درین ایام شخصی در تنگی راه وقتیکه سلیم شاه برکوه مانکوت برمی آمد با شمشیر برهنه قصد او کرد۔ سلیم شاه از کمال چستی و چابکی برو غالب آمده بقتل رسانید و شمشیر را شناخت که خود باقبال خان بخشیده بود و چون گکهران مغلوب منکوب شدند و قوت در ایشان نماند اعظم ہمایون بکشمیر آمد۔ حاکم کشمیر از احتیاط سلیم شاه سر راه بر نیازیان گرفته جنگ صف کردند۔ اعظم ہمایون و سعید خان بقتل رسیدند و سرهای ایشان را بخدمت سلیم شاه فرستاد و از هم نیازیان فراغ

یافته مراجعت نمود - درین وقت میرزا کامران از جنت آشیانی فرار نموده پناه بسلیم شاه آورد و از روی نخوت و تکبر پیش آمده سلوک نالایق کرد - ازین سبب میرزا کامران از پیش او فرار نموده بکوه سوالک درآمد - ازانجا بولایت گهکران رفت و سلیم شاه بدهلی رفته روزے چند قرار گرفت - درین وقت خبر آمد که همایون بادشاه به کنار آب نیلاب رسید - گویند - دران ساعت سلیم شاه زلو برگلوی خود نهاده خون میگرفت - درساعت سوار شده روان گردید روز اول سه کروه را رفته منزل کرد و چون توپخانه آراسته همراه داشت و دران آوان گاوان ارابه به پرگنات رفته بودند و او در رفتن مساعت داشت بفرمود که پیادگان بجای گاو ارابه بکشند - پس هر توپے را هزار دو هزار پیاده کشیدن گرفتند - و او بسرعت تمام متوجه لاهور شد و چون همایون بادشاه خود پیشتر مراجعت کرده بود چنانچه بموقع خود ذکر خواهد یافت سلیم شاه نیز از لاهور معاودت نموده در قلعهٔ گوالیار قرار گرفت - اتفاقاً روزے در نواحی انتری شکار میکرد - جمعے از مفسدان باغوای بعضے کسان سر راه او گرفته در مقام غدر ایستادند و بحسب اتفاق سلیم شاه از راه دیگر مراجعت نمود و آن جماعت

بیکار و معطل ماندند و چون این حقیقت بسمع سلیم شاه رسید بهاء الدین و محمود و مدارا که سیر فته بودند بقتل رسانیده در گوالیار قرار گرفت و هرکس از امرای خود را که بقوت و غلبه گمان می برد گرفته محبوس می ساخت و میکشت تا آنکه خواص خان که در شجاعت رستم زمان و در سخاوت حاتم دوران بود از و متوهم شده کوه بکوه صحرا بصحرا میگشت و از سر گردانی به تنگ آمده در او آخر ۹۵۹ نهصد و پنجاه و نه بامان نزد تاج خان کرانی که یکی از معتبرین امرای او بود در سنبل اقامت داشت آمد و تاج خان بحکم سلیم نقض عهد نموده به تیغ غدر او را بقتل آورده. مردمانش تابوت او را به دهلی آورده مدفون گردانیدند و اهل آن را از جمله اهل الله و اولیا می شمارند و او را خواص خان ولی میگویند و قتل او مبارک نیامده بعد از اندک فرصتی در اوائل ۹۶۰ نهصد و شصت دانهٔ دنبلی بر جسم سلیم برآمده از شدت وجع خون گرفت و از خانه برآمده تفرج هوا شد و در گذشت. مدت بادشاهیش نه سال بود. از نیلاب تا بنگاله در میان سراهای شیر شاه یک سرای دیگر آبادان ساخت و در هر سرای طعام پخته و خام بطریق شیر شاه جهت مسافران خواه فقیر خواه غنی مقرر کرده بود و در این

سال محمود شاه گجراتی و برہان نظام الملک بحری نیز وفات یافتند۔
پدر مؤلف تاریخ این واقعه از زوالِ خسروان یافته و از قضایای
غریب که در زمانِ سلیم شاه دست داد واقعۂ شیخ علائی است و تفصیلِ
آن بر سبیلِ اجمال آنکه پدرِ او حسن نام داشت و بخلافت شیخ سلیم
بر قصبۂ بیانه بر سجادۂ شیخی ارشادِ طالبان می نمود چون رخت بعالم
بقا کشید شیخ علائی که ارشدِ اولادش بود و در فضیلت و دانش امتیازِ
تمام داشت قائمقامِ پدر گشته بارشادِ طالبان مشغول شد۔ اتفاقاً
شیخ عبدالله افغان نیازی که از مریدانِ نامیِ شیخ سلیم چشتی بود از
سفرِ مکۂ معظمہ معاودت نمود و روشِ مهدویه بعقیده که سید محمد
جونپوری مهدی موعود است اختیار کرده در بیانه رحلِ اقامت
انداخت و چون شیخ علائی را وضعِ او خوش آمده فریفتۂ صحبتِ او
گشت طریقۂ آبا و اجداد را ترک کرده خلائق را بروش مهدویه
دعوت کردن گرفت و برسمِ آن طائفه بیرون شهر در همسائگی
شیخ عبدالله افغان نیازی توطن نمود و با جمعی کثیر از احباب خود
که باوی متفق شده گرویده بودند بطریق توکل و تجرید بسر
می برد و هر روز در وقتِ نماز بوجهے تفسیرِ قرآن مجید می نمود که هر که

در مجلس او حاضر می بود یکے ازین دو کار میکرد یا اینکه اصلاً و قطعاً پی کار خود نمیرفت و ترک اہل و عیال کرده داخل دائرهٔ مهدویه میگشت و یا اینکه از معاصی و مناہی تائب شده به سید محمد جونپوری میگرویده پس ازان اگر کشت و زراعت میکرد دہ یک در راه خدا تعالی صرف می نمود و بسیارے ہمچنان شدند که پدر از پسر و برادر از برادر و زن از شوہر مفارقت گزیده راه فقر و قناعت پیش گرفتند و در نذور و فتوح که بادمی آمد خورد و کلان علی السویه شریک بودند و اگر چیزے بہم نمیرسید دو روز سه روز بفاقه میگذرانیدند و اظہار نمیکردند و بپاس اوقات معروف میداشتند و سپر و شمشیر و اسلحه ہمه وقت با خود ہمراه داشته در شہر و بازار ہر نامشروع که میدیدند اول برفق و مدارا منع می نمودند و آخرش اگر پیش نمیرفت قہراً و جبراً تغیر آن نامشروع میدادند۔ از حکام شہر ہر که موافق ایشان بود در امداد او میکوشید و ہر که منکر بود قدرت بر منع و مقاومت ایشان نداشت و چون شیخ عبد الله افغان نیازی دید که با خاص و عام در افتاده است عنقریب فتنهٔ خواہد برخاست شیخ علائی را دلالت سفر حجاز کرد و شیخ ہمان وضع و حالت که بود باسی صد

وهفتاد جانور و مردم متوجه سفر حجاز شد وچون بخواص پور که در حدود جودهپور واقع است رسید خواص خان مشهور باستقبال او بر آمده داخل معتقدان او شد اما در اندک فرصتی فساد مذهب مهدویه بخاطر آورده از ایشان برگشت و شیخ علائی آن معنی را فهمیده بیان بهانه که در امر معروف و نهی منکر بواجبی اطاعت نمیکند اظهار رنجش از خواص خان کرده از خواص پور بر آمد و فسخ عزیمت سفر حجاز نموده بجانب بیانه برگشت و دران ایام که سلیم شاه باگره رفت در مجلس او حاضر شده برسوم و آداب بادشاهان مقید نشد وسلام مشروع بر سلیم شاه کرد وسلیم شاه علیک السلام گفت و این معنی بر مقربان او دشوار آمده ملا عبد الله سلطان پوری المخاطب به مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشته فتوی بقتل او داد و سلیم شاه مرزا رفیع الدین انجو و ملا جلال لیم دانشمند وملا ابو الفتح تهانیسری و دیگر علمای آن وقت را احضار فرموده تشخیص این قضیه را حوالهٔ ایشان نمود و در حضور سلیم شاه مجلس بحث منعقد گشته شیخ علائی بر هیچکدام غالب نمی شد بلکه مغلوب گشته از جواب عاجز می آمد و خود را به تفسیر قرآن زده بنهجی بیان معانی

آیات می نمود که در سلیم شاه اثر کرده باوی میگفت ای شیخ ازین دعوای باطل مهدویه باز آی تا ترا بر تمام قلمرو خود محتسب کردانم و تا این زمان بیفرمان من امر معروف میکردی من بعد بحکم من میکرده باشی و چون شیخ علائی این معنی قبول نکرد باوجود آن سلیم شاه برخلاف فتوی ملا عبدالله سلطان پوری حکم بقتل نکرده جانب قصبهٔ هندیه که سرحد دکن است اخراج فرمود و بهار خان حاکم آن موضع که از امرای عمدهٔ سلیم شاه بود با تمام لشکر خود باو گرویده در دایرهٔ اعتقاد و اخلاص او در آمده و مخدوم الملک این معنی را باقبح وجوه خاطرنشان سلیم شاه نموده او را از سرحد طلبیدن و درین مرتبه باز سلیم شاه علما را حاضر ساخته بیشتر از پیشتر به تشخیص این قضیهٔ مقید شد. پس ملا عبدالله سلطان پوری بسلیم شاه گفت این مرد خود نیز دعوای مهدویت میکند و مهدی پادشاه تمام روی زمین خواهد بود. بنا بران تمام لشکر تو باو گرویده اند چنانچه خویشان تو نیز در خفیه بمذهب او در آمده اند و محتمل است که خلل در ملک و بادشاهی تو پدید آید. سلیم شاه هیچ وجه گوش بسخن ملا عبدالله نکرده باز شیخ علائی را به بهار نزد شیخ بڈہ طبیب که مردِ دانشمندے بود و شیر شاه معتقد او بود و کفش

پیش پای او گذاشت فرستاد تا بموجب فتوای او عمل کند و سلیم شاه
خود متوجه بجانب پنجاب گردیده بتعمیر قلعه مانکوت مشغول شده
چون شیخ علائی به بهار رسیده شیخ بڈہ موافق فتوای ملا عبدالله سلطان
پوری المخاطب بمخدوم الملک فتوی نوشته بقاصدان سلیم شاه داد.
دران اثنا شیخ را مرض طاعون که دران وقت شایع بود عارض شده
در حلق او جراحتی افتاد که مقدار یک انگشت فتیله میرفت و رنج سفر
نیز علاوهٔ آن گشته - چون شیخ را پیش سلیم شاه آوردند قوت گفتار
نداشت - سلیم شاه آهسته بگوش او گفت که بگو من مهدوی نیم و
مطلق العنان باش - شیخ گوش بسخن او نکرد و سلیم شاه مایوس گشته
بفرمود او را تازیانهٔ چند زدند و او در تازیانهٔ سوم جان بقابض ارواح
سپرد و این قضیه در ۹۵۵ نهصد و پنجاه و پنج رو نمود و ذاکرالله
تاریخ او شد و سلیم شاه چون فوت شد پسرش فیروز خان که دوازده
ساله بود باتفاق امرا در قلعهٔ گوالیار بر تخت نشست و هنوز سه روز
نگذشته بود که مبارز خان ولد نظام خان سور که برادرزادهٔ شیر شاه
و عم بچهٔ سلیم شاه و برادر زن او بود خواهرزادهٔ خویش فیروز خان را
بقتل رسانید و باتفاق وزرا و امرا بر تخت نشسته خود را محمد شاه عادل

لقب داد۔ خواجہ نظام الدین بخشی در تاریخ اکبری مرقوم گردانیدہ کہ سلیم شاہ
پیش از مرض موت با منکوحۂ خود مسماۃ بی بی بائی بارہا میگفت کہ اگر
فیروز خان پسر خود را دوست میداری اجازت دِہ مبارز خان برادر
ترا از میان بردارم کہ خار راہِ پسر تست واگر برادر را دوست میداری
دست از حیاتِ پسر بشوی کہ اُو را از مبارز خان خطرہاست و
منکوحہ اش جواب میداد کہ برادرم عمر بعیش و عشرت میگذراند و
بسازو نغمہ اوقات مصروف میدارد و اُو را سر و برگ بادشاہی نیست
ہرچند سلیم شاہ اُو را درین باب ملامت میکرد و فایدہ نداشت تا آنکہ
عاقبت بعد از فوت سلیم شاہ روزِ سیوم مبارز خان با اعوانِ خود
بمحلِ فیروز خان در آمدہ قصدِ قتلِ اُو کرد چندانکہ خواہر زاری می نمود
و شفاعتِ پسر خود میکرد و میگفت بگذار تا من اُو را گرفتہ بجائے
برم کہ کسے نشان ازو نیابد فائدہ نکرد۔ القصہ آن طفلِ بیچارہ
بیگناہ بہ تیغ جفا در گذرانید۔ بیت

بروی کہ ملک سراسر زمین نیرزد کہ خونے چکد بر زمین

انتخاب از بوستانِ سعدی

بابِ اوّل

در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گزارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاه درویش دوست — که آسایشِ خلق در ظلِّ اوست

بسی بر سرِ خلق پاینده دار — بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار

برومند دار از درختِ اُمید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براهِ تکلّف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسیِ آسمان — نهی زیر پایِ قزل ارسلان

مگو پای عزّت بر افلاک نه   بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان   که اینست سر جادهٔ راستان
اگر بندهٔ سر برین در بنه   کلاه خداوندی از سر بنه
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش   چو درویش مخلص برآرد خروش
که پروردگارا توانگر توئی   توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرماندهم   یکے از گدایان این درگهم
چه بر خیزد از دست و کردار من   مگر دست لطف شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس   وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز   اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت   تو بر آستان عبادت سرت
زہے بندگان را خداوندگار   خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکے دیدم از عرصهٔ رودبار   که پیش آمدم بر پلنگے سوار
چنان هول ازان حال بر من نشست   که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت   که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

توهم گردن از حکم داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

چو خسرو بعرفان داور بود — خدایش نگهبان و یاور بود

محالست چون دوست دارد ترا — که در دست دشمن گذارد ترا

ره اینست رو از طریقت متاب — بنه گام و کامیکه خواهی بیاب

نصیحت کسی سودمند آیدش — که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان

که خاطر نگهدار درویش باش — نه در بند آسایش خویش باش

نیاساید اندر دیار تو کس — چو آسایش خویش خواهی و بس

نیاید بنزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند

برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخند و سلطان درخت — درخت ای پسر باشد از بیخ سخت

مکن تا توانی دل خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخ خویش

اگر جادهٔ بایدت مستقیم — رهِ پارسایان امیداست و بیم

گزندِ کسانش نیاید پسند — که ترسد که در ملکش آید گزند

دگر در سرشت وی این خوی نیست — در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر — وگر یکسواره سر خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه — که دلتنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبران دلاور بترس — از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب — که دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسی — کزو نیکوی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت — در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت
بران باش تا هرچه نیت کنی — نظر در صلاح رعیت کنی
مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای — که مردم ز دستت نپیچند پای
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر[1]

[1] اسمار جمع - افسانه. قصّه. کهانی. مشهور

بسے بر نیاید کہ بنیادِ خود ‌ ‌ بکند آنکہ بنهاد بنیادِ بد
خرابی کند مردِ شمشیر زن ‌ ‌ نہ چندانکہ دودِ دلِ پیرزن
چراغے کہ بیوہ زنے بر فروخت ‌ ‌ بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
وزان بہرہ ور تر در آفاق کیست ‌ ‌ کہ در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جہان غربتش ‌ ‌ ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو مے بگذرند ‌ ‌ همان بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار ‌ ‌ کہ معمارِ ملک است پرہیزگار
بد اندیشِ تست آن و خونخوارِ خلق ‌ ‌ کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست ‌ ‌ کہ از دستِ شان دستہا بر خداست
نکوکار پرور نہ بیند بدی ‌ ‌ چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن ‌ ‌ کہ بیخش بر آورد باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست ‌ ‌ کہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید هم اوّل برید ‌ ‌ نہ چون گوسفندانِ مردم درید

حکایت

چہ خوش گفت بازارگانِ اسیر ‌ ‌ چو گردش گرفتند دزدان بہ تیر

چو مردانگی آید از رهزنان … چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان

شهنشه که بازارگان را بخست … درِ خیر بر شهر و لشکر ببست

کی آنجا دگر هوشمندان روند … چو آوازهٔ رسمِ بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول … نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند … که نامِ نکوئی بعالم برند

تبه گردد آن مملکت عنقریب … کزو خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیّاح دوست … که سیّاح جلّاب[۱] نامِ نکوست

نکو دار ضیف[۲] و مسافر عزیز … وز آسیب شان بر حذر باش نیز

ز بیگانه پرهیز کردن نکوست … که دشمن توان بود در زیِ[۳] دوست

قدیمانِ خود را بیفزای قدر … که هرگز نیاید ز پرورده غدر

چو خدمتگزاریت گردد کهن … حقِ سالیانش فرامش مکن

گر او را هرم[۴] دستِ خدمت ببست … ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم در کشید … چو خسرو به اسمش قلم در کشید

۱ کھینچنے والا۔ پھیلانے والا۔ ۲ مہمان۔ ۳ لباس۔ ۴ پیری۔ بڑھاپا۔

چو شد حالش از بینوائی تباه
بگفت این حکایت بنزدیک شاه

که ای شاهِ آفاق گستر بعدل
اگر من نه ماندم تو مانی بفضل

چو بذلِ تو کردم جوانیِ خویش
بهنگام پیری مرانم ز پیش

غریبی که پر فتنه باشد سرش
میازار و بیرون کن از کشورش

تو گر خشم بروی نرانی رواست
که خود خوی بد دشمنش در قفاست

وگر پارسی باشدش زاد و بوم
بصنعاش مفرست و سقلاب و روم

هم آنجا امانش مده تا بچاشت
نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین
کزو مردم آیند بیرون چنین

عمل گر دهی مردِ منعم شناس
که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش
ازو بر نیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت
بباید برو ناظری برگماشت

ور او نیز در ساخت با خاطرش
ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گزار
امین کز تو ترسد امینش مدار

بیفشان و بشمار و فارغ نشین
که از صد یکی را نبینی امین

دو همجنس دیرینه را هم قلم
نباید فرستاد یکجا بهم

چه دانی که همدست گردند و یار
یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم … رود در میان کاروان سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه … چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار … به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل … بیفتد نبرّد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر … پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک … گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر … وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است … چو رگ زن که جرّاح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش … چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آمدت عهد شاهان پیش … همین نقش بر خوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند … مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای … پل و مسجد و چاه و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار … درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و ایثار خیرش نماند … نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان … مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند … بآخر برفتند و بگذاشتند

یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسمِ بد ماند ازو جاودان

بسمعِ رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید بغورش برس

گنهگار را عذرِ نسیان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده

گر آید گنهگاری اندر پناه / نه شرطست کشتن باوّل گناه

چو باری بگفتی و نشنید پند / بده گوشمالش بزندان و بند

وگر پند و بندش نیاید بکار / درخت خبیث است بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناهِ کسی / تأمّل کنش در عقوبت بسی

که سهل است لعلِ بدخشان شکست / دگر باره نتوان شکسته به بست

گفتار

ابلے[1] حکم شرع آب خوردن خطاست / وگر خون بفتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان / بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مردِ ستمگار را / چه تاوان زن و طفلِ بیچاره را

تنت زورمند است و لشکر گران / ولیکن در اقلیمِ دشمن مران

[1] ابلے پرانا محاورہ ہے۔ اب فقط بلے کہتے ہیں۔

کردی بر حصارے گریزد بلند | رسد کشورِ بے گنہ را گزند
نظر کن در احوالِ زندانیان | کہ ممکن بود بے گنہ درمیان
چو بازارگان در دیارت بمرد | بجالش خساست بود دست برد
کزان پس کہ بر وی بگریند زار | ہم باز گویند خویش و تبار
کہ مسکین در اقلیمِ غربت بمرد | متاعے کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلکِ بے پدر | وز آہِ دلِ دردمندش حذر
بسا نامِ نیکوی پنجاہ سال | کہ یک نامِ زشتش کند پائمال
پسندیدہ کارانِ جاوید نام | تطاول نکردند بر مالِ عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست | چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تہیدستی آزاد مرد | ز پہلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم کہ فرماندہے دادگر | قبا داشتے ہر دو رو آستر
یکے گفتش اے خسروِ نیکروز | قبائے ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسائش است | وزین بگذری زیب و آرایش است
نہ از بہرِ آن می ستانم خراج | کہ زینت کنم بر خود و تخت و تاج

اگر چون زنان حمله بردن کنم / بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست / ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پر از بهر لشکر بود / نه از بهر آئین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه / ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد / ملک باج و ده یک چرا میخورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج / چه اقبال بینی دران تخت و تاج
مروّت نباشد بر افتاده زور / برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری / بکام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن / که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت / که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی درآید ز پای / حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن به نرمی دیار / به پیکار خون از مسامے مبار
بمردی که ملک سراسر زمین / نیرزد که خونے چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت / بسر چشمۂ بر بسنگی نوشت

برین چشمه چون ماهیی دم زدند / برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتند عالم بمردی و زور / ولیکن نبردند با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس / مرنجانش کو را همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت / به از خون او کشته بر دامنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار / ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش / بدل گفت دارای فرخنده کیش
مگر دشمن است این که آمد بجنگ / ز دورش بدوزم به تیر خدنگ
بصحرا در از دشمنان وا باک / که در خانه باشد گل از خار پاک
کمان کیانی بزه راست کرد / بیکدم وجودش عدم خواست کرد
برآورد چوپان بهول خروش / که دشمن نیم بر هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم / بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای / بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش[1] / وگرنه بزه آورده بودم بگوش

[1] فارسی میں حضرت جبرائیل کو سروش کہتے ہیں۔

نگهبان مرعی بخندید و گفت — نصیحت ز منعم نباید نهفت
نه تدبیر محمود و رای نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنانست در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیده — ز خیل و چراگاه پرسیده
کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بداندیش باز
توانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار
مرا گله بانی بعقل است و رای — تو هم گلهٔ خویش داری بپای
در آن دار ملک از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه — بکیوان برت کلّهٔ خوابگاه
چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش
که نالد ز ظالم که در دور تست — که هر جور کو میکند جور تست
نه سگ دامن کاروانی درید — که دهقان نادان که سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدست است فتحی بکن
بگو آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر زحکمت بشوی | طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق | که میگفت مسکینے از زیر طاق
تو هم بر درے هستی امّید وار | پس امّید بر در نشینان برآر
دلِ دردمندان برآور ز بند | که هرگز نباشد دولت دردمند
پریشانیِ خاطرِ دادخواه | براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز | غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندهٔ داد آنکس خداست | که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکے از بزرگان اہل تمیز | حکایت کند زابنِ عبدالعزیز
که بودش نگینے بر انگشتری | فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز | درے بود در روشنائی چو روز
قضارا درآمد یکے خشک سال | که شد بدرِ سیمایِ مردم هلال
چو در مردم آرام و قوّت ندید | خود آسوده بودن مروّت ندید

چو بیند کسے زہر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش[۱] بسیم — کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک ہفتہ نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند بروی ملامت کنان — کہ دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم کہ میگفت باران دمع[۲] — بعارض فرو میدوید چو شمع
کہ زشت است پیرایہ بر شہریار — دل شہرے از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بے نگین — نشاید دل خلق اندوہگین
خنک آنکہ آسایش مرد و زن — گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت ہنر پروران — بشادی خویش از غم دیگران
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر — نہ پندارم آسودہ خسپد فقیر
وگر زندہ دارد شب دیر یاز — بخسپند مردم بآرام و ناز

حکایت

در اخبار[۳] شاہان پیشینہ[۴] ہست — کہ چون تکلہ بر تخت زنگی نشست

۱ اس ضمیر کا مرجع مذکورہ بالا انگشتری ہے۔ ۲ اشک۔ آنسو۔ دموع جمع۔ ۳ خبر کی جمع ہے اور اس جگہ تواریخ مراد ہے۔ ۴ ماضی۔ گذشتہ۔

بدورانش از کس نیازرد کس
سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکره بصاحبدلی
که عمرم بسر رفت بیحاصلی

چو می‌بگذرد ملک و جاه و سریر
نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم به کنج عبادت نشست
که دریابم این پنج روزی که هست

چو بشنید دانای روشن نفس
بتندی برآشفت کای مختصر بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست
به تسبیح و سجاده و دلق نیست

تو بر تخت سلطانی خویش باش
باخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار
ز طامات[51] و دعوی زبان بسته دار

قدم[52] باید اندر طریقت نه دم
که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند
چنین خرقه زیر قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم
بر نیکمردی ز اهل علوم

که پایابم از دست دشمن نماند
جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من
پس از من بود سرور انجمن

۵۱ لاف گزاف متوفیان در اظهار کشف و کرامات خود۔ ۵۲ اعمال۔ ۵۳ دعوی۔

کنون دشمن بدگهر دست یافت　　سرِ دستِ مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم　　که از غم بفرسود جان و تنم

برآشفت دانا که این گریه چیست　　برین عقل و همّت بباید گریست

ولایت چه باشد غمِ خویش خور　　که از عمر بهتر شد[۵۱] و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است　　چو رفتی جهان جایِ دیگر کس است

اگر هوشمند است اگر بے خرد　　غمِ او مخور کو غمِ خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن　　گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

تو تدبیرِ خود کن که آن پُر خرد　　که بعد از تو باشد غمِ خود خورد

بدین پنج روزه اقامت مناز　　باندیشه تدبیرِ رفتن بساز

کرا دانی از خسروانِ عجم[۵۲]　　که کردند بر زیر دستان ستم

که در تخت و ملکش نیامد زوال　　نماند بجز ملکِ ایزد تعال

ترا جاودان ماندن امید نیست　　که گیتی همین جایِ جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال　　پس از وی بچندے شود پایمال

وزان کس که خیرے بماند روان　　دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگے کزو نامِ نیکو بماند　　توان گفت با اہلِ دل کو بماند

۵۱ رفت و گزشت۔ گزر گئی۔ ۵۲ غیر عرب خصوصاً ایران۔

الا تا درخت کرم پروری　　که بیشک بر کامرانی خوری

کرم کن که فردا که دیوان نهند　　منازل بمقدار احسان دهند

یکی را که سعی قدم پیشتر　　بدرگاه حق منزلت بیشتر

یکی باز پس خائن[1] و شرمسار　　نیابد همی مزد ناکرده کار

بهل تا بدندان برد پشت دست　　تنوری چنین گرم و نان در نبست

بدانی گه غله برداشتن　　که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوست نامی در اقصای شام　　گرفت از جهان کنج غاری مقام

بصبرش در آن کنج تاریک جای　　بگنج قناعت فرو رفته پای

بزرگان نهادند سر بر درش　　که در می نیامد بدربا سرش

در آن مرز کین پیر هشیار بود　　یکی مرزبان ستمکار بود

که هر ناتوان را که در یافتی　　بسرپنجگی پنجه بر تافتی

جهان سوز بی رحمت و خیره کش　　ز تلخیش روی جهانی ترش

گروهی برفتند زان ظلم و عار　　ببردند نامش بدی در دیار

[1] روسئے مدالا ص۲ حدود و مجازاً مرز زمین و ملک

گروهی بماندند مسکین و ریش — پس چرخه نفرین گرفتند پیش
به دیدار شیخ آمدی گاه گاه — خدا دوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار — بر آشفت و گفت ای ملک گوش دار
وجودت پریشانی خلق از دست — ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی — نه پندارمت دوستدار منی
کرا افتد همی دوستی با منت — مگر آنکه دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل — که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر خرد داری و عقل و هوش — بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد برآید به پیچ
مبر گفتمت پای مردم ز جای — که عاجز شوی گر درآیی ز پای
دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم برنج
مینداز در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر از وی شوی
بهمت برآر از ستیهنده شور — که بازوی همت به از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی — چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکی سرگذشت — که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق — که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل — که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمه‌های قدیم — نماند آب جز آب چشم یتیم

نبودی بجز آه بیوه زنی
اگر بر شدی دودی از روزنی

چو درویش بی برگ دیدم درخت
قوی بازوان سست و درمانده سخت

نه در کوه سبزی نه در باغ شخ
ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

در آن حال پیش آمدم دوستی
ازو مانده بر استخوان پوستی

شگفت آمدم کو قوی حال بود
خداوندِ جاه و زر و مال بود

بدو گفتم ای یارِ پاکیزه خوی
چه درماندگی پیشت آمد بگوی

بغرید بر من که عقلت کجاست
چو دانی و پرسی سوالت خطاست

نبینی که سختی بغایت رسید
مشقت بحدِ نهایت رسید

نه باران همی آید از آسمان
نه بر می رود دودِ فریادخوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست
کشد زهر جائیکه تریاک نیست

گر از نیستی دیگری شد هلاک
ترا هست بط را ز طوفان چه باک

نگه کرد رنجیده در من فقیه
نگه کردنِ عالم اندر سفیه

که مرد ار چه بر ساحلست ای رفیق
نیاساید و دوستانش غریق

من از بینوائی نیم روی زرد
غم بینوایان مرا خسته کرد

نخواهد که بیند خردمند ریش
نه بر عضوِ مردم نه بر عضوِ خویش

بحمد اللّٰه ار چه ز ریش ایمنم
چو ریشی ببینم بلرزد تنم

متنعّم بود عیش آن تندرست — که باشد به پهلوی بیمار سست

چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهرست و درد

یکی را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی برفروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت

یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود

جهاندیده‌ای گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس

پسندی که شهری بسوزد بنار — وگرچه سرایت بود برکنار

بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ

توانگر خود آن لقمه چون میخورد — چو بیند که درویش خون میخورد

مگو تندرستست رنجور دار — که می‌پیچد از غصه رنجوروار

سبک پی چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند

دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش

اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است

همینت پسند است اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبرداری از خسروان عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشاهی بماند — نه آن ظلم بر روستایی بماند
خطا بین که بر دست ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای — دهد خسرو عادل و نیک رای
چو خواهد که ویران کند عالمی — کند ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند ازو نیکمردان حذر — که خشم خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس — که زایل شود نعمت ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتاب مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال — بمالی و ملکی رسی بی زوال
وگر جور در پادشاهی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله — که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگست فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد — که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن — نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت — طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد — بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند — به پیکان شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل — وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه — که بی حد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش — گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نام نیکو برد — یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد — درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت — شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش ‌‌ چنان کن که خلایق بهنگام عیش

بگردون شد از بانگ شادی چو رعد ‌‌ چو شیراز در عهدِ بوبکرِ سعد

خدایا خردمند فرّخ نهاد ‌‌ که شاخ امیدش برومند باد

حقایق شنو خسرو نامجوی ‌‌ پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملایم بدلداریِ خاص و عام ‌‌ ثناگوی حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتی دلیر ‌‌ که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد در ایام او بر دلی ‌‌ نگویم که خاری که برگِ گلی

سر آمد بتاییدِ مالک از سران ‌‌ نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج ‌‌ بیفزود بر مردِ دهقان خراج

طمع کرد در مالِ بازارگان ‌‌ بلا ریخت بر جانِ بیچارگان

نگویم که بدخواهِ درویش بود ‌‌ حقیقت که او دشمنِ خویش بود

بامّید بیشی نداد و نخورد ‌‌ خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی ‌‌ پراگنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر ‌‌ که ظلمت در بوم آن بی هنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت ‌‌ زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت ‌‌ بناکام دشمن برو دست یافت

ستیزِ فلک بیخ و بارش بکند	سُمِ اسبِ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت	خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی صفا	که باشد دعای بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کافِ کُن	نکرد آنچه نیکانش گفتند کُن
چه گفتند نیکان بدان نیکمرد	تو بر خور که بیدادگر بر نخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست	که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سرِ شاخ و بن می برید	خداوندِ بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد میکند	نه با من که با نفسِ خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی	ضعیفان میفگن بکتفِ قوی
که فردا بداور برد خسروے	گدائے که پیشت نیرزد جوے
چو خواهی که فردا بوی مهترے	مکن دشمنِ خویشتن کهترے
که چون بگذرد بر تو این سلطنت	بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار	که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشت است در چشمِ آزادگان	بیفتادن از دستِ افتادگان

بزرگانِ روشندل و نیک بخت	بفرزانگی تاج بُردند و تخت
بدنبالۂ راستان کج مرو	وگر راست خواہی ز سعدی شنو

صفت جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاہے از سلطنت بیش نیست	کہ ایمن تر از مُلکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند	حق اینست و صاحبدلان بشنوند
تہیدست تشویش نانے خورد	ملک غم بقدرِ جہانے خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام	چنان خوش بخسپد کہ سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رود	بمرگ این دو از سر بدر می رود
چہ آن را کہ بر سر نہادند تاج	چہ آن را کہ بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان براست	وگر تنگدستے بزندان دراست
دران دم کاجل بر سرِ ہر دو تاخت	نمی شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم کہ یکبار در دجلۂ	سخن گفت با عابدے کلّۂ
کہ من فرِّ فرماندہی داشتم	بسر بر کلاہِ مہی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق گرفتم بباز وی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش که از مردگان پندت آید بگوش

نیکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز هم در سر شر رود چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی که نفعست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را که بر وی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی زاده از دد به است که دد ز آدمی زادهٔ بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو پیاده برد زو برفتن گرو
کسی دانهٔ نیکمردی نکاشت کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گرازے بچاہے درافتادہ بود   که از هول او شیر نر ماده بود

بداندیش مردم بجز بد ندید   بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت   یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس   که میخواهی امروز فریادرس

همه تخم نامردمی کاشتی   ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمے   که دلها ز ریشت بنالد همے

تو ما را همی چاه کندی براه   بسر لاجرم درفتادی بچاه

دو کس چه کنند از پی خاص و عام   یکے نیک محضر[1] دگر زشت نام

یکے تا کند تشنه را تازه حلق   دگر تا بگردن درافتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار   که هرگز نیارد گز[2] انگور بار

نه پندارم ای در خزان کشته جو   که گندم ستانی بوقت درو

درخت ز قوم[3] ار بجان پروری   مپندار هرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار   چو تخم افگنی بر همان چشم دار

[1] طبیعت۔ خصلت [2] جھاڑ [3] تھوہر

حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوی را — بپرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای — عجب ماند سنگین دلِ تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلانِ بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدانِ پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار — مکن دست ازین پیرِ دهقان بدار
که خلقی بدو تکیه دارند و پشت — روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خردانِ اطفالش اندیشه کن
مگر دشمنِ خاندانِ خودی — که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار دلها بداغ تو ریش — که روزِ پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس — ز دودِ دلِ صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی — برآرد ز سوزِ جگر یاربی

بسودا چنان بروی افتاد پست | که حجاج را دست حجت به بست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید | بر[۱] پاک ناید ز تخمِ پلید
مدرو پردۂ کس بهنگامِ جنگ | که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیر مردان درشت | چو با کودکان بر نیائی به مشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت | ز فرمانِ داور که داند گریخت
بزرگے دران فکرت[۲] آن شب بخفت | بخواب اندرون دید درویش و گفت
دمے بیش برمن سیاست[۳] نراند | عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکے پند میداد فرزند را | نگو دار پندِ خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد | که روزے پلنگیت برهم درد
بخردی درم زورِ سر پنجه بود | دلِ زیر دستان ز من رنجه بود
بخوردم یکے مشتِ زور آوران | نکردم دگر زور بر لاغران[۴]

۱ پھل۔ ۲ اندیشہ۔ خیال۔ اس جگہ ت ضمیر واحد مخاطب نہیں بلکہ جزوِ کلمہ ہے۔ ۳ عقوبت۔ سزا۔ ۴ ضعیفان۔ کمزوران۔

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم — حرام است بر چشم سالار قوم

غم زیر دستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار

نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخست دفع مرض

حکایت درین معنے

یکے را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک

چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر کهتر بینان حسد

که شاه ار چه بر عرصه نام آور ست — چو ضعف آمد از بیدقے کمتر است

ندیمے زمین ملک بوسه داد — که عمر خداوند جاوید باد

درین شهر مردے مبارک دم است — که از پارسایان چنوئے کم است

نبردند پیشش مهمات کس — که مقصود حاصل نشد در نفس

بخوان تا بخواند دعائے برین — که رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خادم — بخواندند پیر مبارک قدم

بگفتا دعائے کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت
بتندی بر آورد بانگ درشت

که حق مهربان است بر دادگر
ببخشای و بخشایش حق نگر

دعای منت کی شود سودمند
اسیران مظلوم در چاه و بند

تو ناکرده بر خلق بخشایشی
کجا بینی از دولت آسایشی

بباید ترا عذر خطا خواستن
پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعای ویت
دعای ستمدیدگان در پیت

شنید این سخن شهریار عجم
ز خشم و خجالت بر آمد بهم

برنجید و پس با دل خویش گفت
چه رنجم حقست این که درویش گفت

بفرمود تا هر که در بند بود
بفرمانش آزاد کردند زود

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز
بداور بر آورد دست نیاز

که ای بر فرازندهٔ آسمان
بجنگش گرفتی به صلحش بمان

ولی همچنان بر دعا داشت دست
که رنجور افتاده بر پای جست

تو گفتی ز شادی بخواهد پرید
چو طاوس چون رشته در پا ندید

بفرمود گنجینهٔ گوهرش
فشاندند در پای و زیر سرش

حق از بهر باطل نشاید نهفت
ازان جمله دامن بیفشاند و گفت

مرو با سر رشته بار دگر
مبادا که دیگر زند رشته سر

چو بارے فتادی نگهدار پای	که یک بار دیگر نلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راست است	نه هر بارے افتاده برخاست است

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست	ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام	سریر سلیمان علیه السلام
بآخر ندیدی که برباد رفت	خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسی زین میان گوی دولت ربود	که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند	نه گرد آوریدند بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل	سپه تاخت بر روزگارش اجل
جمالش برفت از رخ دلفروز	چو خور زرد شد بس نماند ز روز
گزیدند فرزانگان دست فوت	که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکی پذیرد زوال	بجز ملک فرمانده لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب	شنیدم که میگفت در زیر لب

کہ در مصر چون من عزیزے نبود — چو حاصل ہمین بود چیزے نبود
جہان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیدہ رائے کہ بخشید و خورد — جہان از پئ خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم — کہ ہرچہ از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجہ بر بستر جان گداز — یکے دست کوتاہ و دیگر دراز
دران دم ترا می نماید بدست — کہ دہشت زبانش ز گفتن ببست
کہ دست بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوتہ کن از ظلم و آز
کنونت کہ دستست خارے بکن — دگر کی برآری تو دست از کفن
بتابد بسے ماہ و پروین و ہور — کہ سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعۂ سخت داشت — کہ گردن بالوند بر می فراشت
نہ اندیشہ از کس نہ حاجت بہیچ — چو زلف عروسان رہش پیچ پیچ
چنان نادر افتاد در روضۂ — کہ بر لاجوردی طبق بیضۂ
شنیدم کہ مردے مبارک حضور — بنزدیک شاہ آمد از راہ دور
حقایق شناسے جہاندیدۂ — ہنرمندے آفاق گردیدۂ

بخندید کین قلعهٔ خرّم است	ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند	دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند	درخت امید ترا بر خورند
ز دوران و مُلک پدر یاد کن	دل از بندِ اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجی نشاند	که بر یک پشیزش تصرّف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس	امیدش بفضلِ خدا ماند و بس
بر مردِ هشیار دنیا خس است	که هر مدّتی جایِ دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم	بکسری که ای وارث مُلکِ جم
اگر مُلک بر جم بماندی و بخت	ترا کی میسّر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری	نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چه الپ ارسلان جان بجان بخش داد	پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
به تربت سپردندش از تاج و گاه	نه جای نشستن نه آماج گاه

چنین گفت دیوانهٔ هوشیار | چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب | پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار | سبک سیر بد عهد نا پایدار
چو دیرینه روزی سرآورد عهد | جوان دولتی سر برآورد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست | چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نکویی کن امسال چون ده تراست | که سال دگر دیگری دهخداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در حدّ غور | گرفتی خر روستائی بجور
خران زیر بار گران بی علف | بروزی دو مسکین شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار | نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خود پرست | کند خاک و خاشاک بر بام پست
شنیدم که باری بعزم شکار | برون رفت بیداد گر شهریار
بیامد بدنبال صیدی براند | شبش در گرفت از حشم دور ماند
نه تنها ندانست روی و رهی | بینداخت ناکام شب در دهی
خری دید پوسنده و کار گم | توانا و زورآور و بار بر

یکی مرد گرد استخوانی بپست | چنان میزدش کاستخوان می شکست
شهنشه برآشفت وگفت ای جوان | ز حد رفت جورت برین بی زبان
چو زور آوری خود نمائی مکن | بر افتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایه قول | یکی بانگ بر بادشه زد بهول
که بیهوده منگر درین کار بیش | برو چون ندانی پس کار خویش
بپاس که پیش تو معذور نیست | چو دانی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وی خطاب | بگفتار بیا تا چه بینی صواب
که پندارم از عقل بیگانهٔ | نه مستی هماناکه دیوانهٔ
بخندید کای ترک نادان خموش | مگر حال حضرت نیاید بگوش
نه دیوانه خواند کس آورا نه مست | چرا کشتی ناتوان شکست
جهان جوی گفت ای ستمگاره مرد | چه دانی که بهر آن برای چه کرد
دران بحر مردی جفا پیشه بود | که جولها از و بحر اندیشه بود
جزایر زکم داد او پرخروش | جهلی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن راز بهر مصلح شکست | که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در جور تست | از آن به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر | که بس حق بارست منت ای امیر

نه از جهل می بشکنم پای خر
که از جور سلطان بمیرد اگر

خر این جایگه لنگ و تیمار کش
ازان به که پیش ملک بار کش

تو آن را نگوئی که کشتی گرفت
که چون تا ابد نام زشتی گرفت

تفو بر چنان ملک و دولت که راند
که شنعت برو تا قیامت بماند

ستمگر جفا بر تن خویش کرد
نه بر زیر دستان درویش کرد

که فردا دران محفل نام و ننگ
بگیرد گریبان وریشش بچنگ

نهد بار اوزار[۱] بر گردنش
نیارد سر از عار بر کردنش

گرفتم که خر بارش اکنون کشد
وزان روز بار خران چون کشد

گر انصاف پرسی بداختر کس است
که در راحتش رنج دیگر کس است

همین پنج روزش تنعم بود
که شادیش در رنج مردم بود

اگر بر نخیزد به آن مرده دل
که خسپند ازو مردم آزرده دل

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت
ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد
ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد
پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بِرَک تاختند
سحرگه پئی اسپ بشناختند

۱؎ جمع وزر بمعنی بار گران۔ اینجا بمعنی گناه است۔

بران عرصه بر اسپ دیدم شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موجِ لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش — ز دهقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیرِ تیز — ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
نبینی که چون کارد بر سر بود — قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت — به بیباکی او تیرِ ترکش بریخت
سرِ ناامیدی برآورد و گفت — شبِ گور در دِه بحالت بخفت
ز نامهربانی که در دورِ تست — همه عالم آوارهٔ جورِ تست
نه من کردم از دستِ جورت نفیر — که خلقی ز خلقی یکی کشته گیر
عجب گر منت بر دل آمد درشت — بکش گر توانی همه خلق کشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من — بانصاف بیخِ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است — نه بیچارهٔ بیگنه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار — که نامت به نیکی رود در دیار

نه دانم که چون خسپد دیدگان
نه خفته ز دستت ستمدیدگان

بدان کی ستوده شود پادشاه
که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن
پس چرخه نفرین کنان پیرزن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش
ز سرمستی غفلت آمد بهوش

دران ده که طالع نمودش بهی
دهی را ببخشید فرماندهی

بیاموزی از عالمان عقل جوی
نه چندانکه از جاهل عیب جوی

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست
هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یار تو اند
ملامت کنان دوستدار تو اند

ترش روی بهتر کند سرزنش
که یاران خوش طبع شیرین منش

ازین به نصیحت نگوید کست
دگر عاقلی یک اشارت بست

حکایت درویش صادق با پادشاه بیدادگر

شنیدم که از نیکمردی فقیر
دل آزرده شد پادشاهی کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود
ز گردنکشی بروی آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه
که زور آزمایست بازوی شاه

ز یاران یکی گفتش اندر نهفت
مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است ‌‌ ‌ ز نادان نترسم که یکساعت است
همان دم که در خفته این راز رفت ‌ حکایت بگوش ملک باز رفت
بخندید کو ظن بیهوده برد ‌ ندانند که خواهد درآن حبس مرد
غلامی بدرویش برد این پیام ‌ بگفتا بخسرو بگو ای غلام
که دنیا همین ساعتی[1] بیش نیست ‌ غم و خرمی پیش درویش نیست
نه گر دستگیری کنی خرمم ‌ نه گر سر بری در دل آید غمم
ترا گر سپاهست و فرمان و گنج ‌ مرا گر عیالست و حرمان و رنج
بدروازهٔ مرگ چون درشویم ‌ بیک هفته باهم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روز ‌ تن خویشتن را بآتش مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند ‌ به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند ‌ چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید برسم بد آیین[2] نهاد ‌ که گویند لعنت بران کین نهاد
وگر بر سر آید خداوند زور ‌ نه زیرش کند عاقبت خاک گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا ‌ که بیرون کنندش زبان از قفا

[1] اینجا لفظ است مقدر است یعنی دنیا یکساعت است و بیش ازان نیست۔
[2] آیین نهادن۔ رسمی و رواجی قائم کردن و گذاشتن۔

چنین گفت مرد حقایق شناس — ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی‌زبانی ندارم غمی — که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوائی برم ور ستم — گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت — گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایت زورآزمای تنگدست

یکی مشت زن بخت روزی نداشت — نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدے به پشت — که روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار — دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش — گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق — فرو میشدے آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستے — که کس دید ازین صعب تر زیستے
کسان شهد نوشند و مرغ و بره — مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این — برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوه ساختے — که گنجے بدست من انداختے
مگر روزگارے هوس راندمے — ز خود گرد محنت بیفشاندمے

شنیدم که روزی زمینی بکافت — عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی‌زبان پند میگفت و راز — که ای خواجه با بینوائی بساز
نه اینست حال دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار — که بیجا بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بی رای و تدبیر و هش — بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بنده بار بر سر برد — وگر سر باوج فلک بر برد
در آن دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک — جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

اغماض از پند نااهل اعراض از صاحب جهل

حکایت کنند از جفا گستری — که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایّام او روز مردم چو شام
شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان ازو در بلا
بشب دست پاکان ازو بر خدا

گروهی بر شیخ آن روزگار
ز دست ستمگر گرستند زار

که ای پیر دانای فرخنده رای
بگو این جوان را بترس از خدای

بگفتا دریغ آیدم نام دوست
که هر کس نه درخورد پیغام اوست

کسی را که بینی ز حق بر کران
منه با وی ای خواجه حق درمیان

حقت گفتم ای خسرو نیک رای
توان گفت حق پیش مرد خدای

بر مرد نادان نریزم علوم
که ضایع کنم تخم در شوره بوم

چو در وی نگیرد عدو داندم
برنجد بجان و برنجاندم

ترا عادت ای پادشه حق روی است
دل مرد حق گوی ازینجا قوی است

نگین خصلتی دارد ای نیکبخت
که در موم گیرد نه در سنگ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجان
برنجد که دزد است و من پاسبان

تو هم پاسبانی بانصاف و داد
که حفظ خدا پاسبان تو باد

ترا نیست منّت ز روی قیاس
خداوند را فضل و منّت شناس

که در کار خیرت بخدمت بداشت
نه چون دیگرانت معطّل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند
ولی گوی بخشش نه هر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت / خدا در تو خوی بهشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد / قدم ثابت و پایه مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب / عبادت قبول و دعا مستجاب

تا کار بتدبیر بر آید جنگ کردن نشاید

همی تا بر آید بتدبیر کار / مدارای دشمن به از کارزار

چو نتوان عدو را بقوت شکست / به نعمت بباید در فتنه بست

گر اندیشه داری ز دشمن گزند / بتعویذ احسان زبانش ببند

عدو را بجای خسک زر بریز / که احسان کند کند دندان تیز

بتدبیر شاید جهان خورد و نوش / چو دستی نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند / که اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست / پس او را رعایت چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسی / که از قطره سیلاب دیدم بسی

مزن تا توانی بر ابرو گره / که دشمن اگرچه زبون دوست به

بود دشمنش تازه و دوست ریش / کسی کش بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاهی ز خود بیشتر / که نتوان زد انگشت به نیشتر

دگر زو توانا تری در نبرد — نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری دگر شیر چنگ — به نزدیک من صلح بهتر ز جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست — حلالست بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان برمپیچ
که گر وی ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست — که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گویی بلطف و خوشی — فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آید بعجز از درت — بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای — جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر — چه دانی کزان کیه باشد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم پشت داد — بتنها بده جان شیرین بباد
اگر بر کناری برفتن بکوش — وگر در میانی لبس دشمن بپوش
دگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیره پنجه سوار از کمین	چو پانصد بشوکت بدرّد زمین
چو خواهی بُریدن بشب راهها	حذر کن نخست از کمین گاهها
میانِ دو لشکر چو یکروزه راه	بماند بزن خیمه بر جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار	ور افراسیاب است مغزش برآر
میانِ دو لشکر چو یکروزه ماند	سرپنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن	که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفگن علم	که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفایِ هزیمت مران	نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گردِ هیجا چو میغ	بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبالِ غارت نراند سپاه	که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانیِ شهریار	به از جنگ در حلقهٔ کارزار

نواختنِ سپاه با فزونیِ منصب و جاه

دلاور که بارے تهوّر نمود	بباید بمقدارش اندر فزود
که بارِ دگر دل نهد بر هلاک	ندارد ز پیکارِ یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار	که در حالتِ سختی آید بکار

کنون دست مردانِ جنگی ببوس
نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد ببرگ
چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ

نواحیِ مُلک از کفِ بد سگال
بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بُوَد بر عدو دست چیر
چو لشکر دل آسوده باشد و سیر

بهای سرِ خویشتن میخورد
نه انصاف باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ
دریغ آیدش دست بُردن بتیغ

چه مردی کُند در صفِ کارزار
چو دستش تهی باشد از روزگار

کار کردن بر رایِ کار آزمودگان

به پیکارِ دشمن دلیران فرست
هزبران بنا وردِ شیران فرست

برایِ جهان دیدگان کار کن
که صید آزمودست گرگِ کهن

مترس از جوانانِ شمشیر زن
حذر کن ز پیرانِ بسیار فن

خردمند باشد جهاندیده مرد
که بسیار گرم آزمودست و سرد

جوانانِ شایسته و بخت ور
ز گفتارِ پیران نه پیچند سر

گرت مملکت باید آراسته
بده کارِ معظم بنوخاسته

ل جنگ۔ لڑائی ۵ جہاندیدہ اور تجربہ کار۔

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی
نتابد سگ صید روی از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخجیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاشجوی
بگرمابه پرورده عیش و ناز — برنجد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکی بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز
سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت
شجاعت نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و همسفره و همزبان — بکوشند در قلب هیجان بجان
که ننگ آیدش رفت از پیش تیر — برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت بجای غنیمت شمار

دلداریِ هنرمندان

دو تن پرور ای شاه کشورگشای / یکی اهلِ[۵۱] رزم و دگر اهلِ رای

ز نام‌آوران گوی دولت برد / که دانا و شمشیرزن پرورد

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ / بر او گر بمیرد مگوی ای دریغ

قلم‌زن نگهدار و شمشیرزن / نه مطرب که مردی نیاید ز زن

نه مردیست دشمن در اسباب جنگ / تو مدهوشِ ساقی و آوازِ چنگ

بسا اهلِ دولت ببازی نشست / که دولت برفتش ببازی ز دست

حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگ بداندیش ترس / در آوازهٔ صلح زو بیش ترس

بسا کس بروز آیت[۵۲] صلح خواند / چو شب شد سپه بر سرِ خفته راند

بباید نهان جنگ را ساختن / که دشمن نهان آورد تاختن

حذر کارِ مردانِ کارآگه است / یزک[۵۳] سدِّ روئینِ لشکرگه است

۵۱ جنگی لڑنے والے سپاہی ۵۲ آیات جمع، نشان، فقرات قرآن شریف اس جگہ صلح بیان اور کلام مراد ہے۔ ۵۳ نگہبانی، چوکی پہرا دینا، پاسبانی۔

حسنِ تدبیر با دشمنان

میانِ دو بدخواه کوتاه دست	نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز	شود دستِ کوتاهِ ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار	دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز	بشمشیرِ تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش	که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکرِ دشمن افتد خلاف	تو بگذار شمشیرِ خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند	برآساید اندر میان گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل	تو با دوست بنشین بآرامِ دل

ملاطفت با دشمن از رویِ عاقبت اندیشی

چو شمشیرِ پیکار برداشتی	نگهدار پنهان رهِ آشتی
که کشورگشایانِ مغفرشگاف	نهان صلح جستند پیدا مصاف
دلِ مردِ میدان نهانی بجوی	که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ	بکشتن درش کرد باید درنگ

که افتد کزین نیمه هم سروری | بماند گرفتار در چنبری
دگر کشتی این بندی ریش را | نه بینی دگر بندی خویش را
نترسد که دوران بندی کند | که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر | که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری | چو نیکش بداری نهد دیگری
دگر خفته یکدل بدست آوری | ازان به که صد ره شبیخون بری

حذر کردن از اقربای دشمن که بمکر دوست گردند

اگرت خویشی دشمن شود دوستدار | ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش | چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بداندیش را لفظ شیرین مبین | که ممکن بود زهر در انگبین
کسی جان ز آسیب دشمن ببرد | که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه در | که داند همه خلق را کیسه بر
سپاهی که عاصی شود در امیر | ورا تا توانی بخدمت مگیر

ندانست سالار خود را سپاس ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار نگهبان پنهان برو برگمار
نوآموز را ریسمان کن دراز نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون در برد ز حلقوم بیدادگر خون خورد
چو برکندی از دست دشمن دیار رعیت بسامان ترا از وی بدار
که گر باز کوبد در کارزار برآرند عام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است که انباز دشمن بشهر اندر است
بتدبیر جنگ بد اندیش کوش مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسی که جاسوس هم کاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیان حرب داشت در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست بران رای و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی چه حاجت به تندی و گردنکشی

نخواهی که باشد دلت دردمند　　دل دردمندان برآور ز بند

ببازو توانا نباشد سپاه　　برو همّت از ناتوانان بخواه

دعای ضعیفان امّیدوار　　ز بازوی مردی به آید بکار

هر آنکه استعانت بدرویش برد　　اگر با فریدون زد از پیش برد

انتخاب از شاهنامهٔ فردوسی

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر هنرها بمردم

(پادشاهی جمشید هفتصد سال بود)

چو رفت از میان نامور شهریار — پسر شد بجای پدر نامدار
گرانمایه جمشید فرزند او — کمر بسته و دل پر از پند او
برآمد بر آن تخت فرخ پدر — برسم کیان بر سرش تاج زر
کمر بست با فر شاهنشهی — جهان گشت سرتاسر او را رهی

زمانہ برآسودہ از داوری / بفرمانِ او دیو و مرغ و پری

جہان را فزودہ بدو آبرو / فروزان شدہ تختِ شاہی بدو

منم گفت با فرّۂ ایزدی / ہمم شہریاری و ہم موبدی

بدان را ز بد دست کوتہ کنم / روان را سوی روشنی رہ کنم

نخست آلتِ جنگ را دست برد / درِ نامِ جُستن بگُردان سپرد

بفرِ کئی نرم کرد آہنا / چو خود و زرہ کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون درع و برگستوان / ہمہ کرد پیدا بہ روشن روان

بدین اندرون سال پنجاہ رنج / ببرد و ازین ساز بنہاد گنج

دگر پنجہ اندیشۂ جامہ کرد / کہ پوشند ہنگامِ ننگ و نبرد

ز کتان و ز ابریشم و موی و قز / قصب کرد پرمایہ دیبا و خز

بیاموخت شان رِشتن و تافتن / بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافتہ شستن و دوختن / گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کردہ شد ساز دیگر نہاد / زمانہ بدو شاد و او نیز شاد

ز ہر پیشہ ور انجمن گرد کرد / بدین اندرون سال پنجاہ خورد

گروہے کہ کاتو[سلہ] زیان خوانیش / برسمِ پرستندگان دانیش

سلہ عابد و زاہد لوگ جو دنیا کو ترک کرکے یادِ خدا میں لگے رہتے ہیں۔

جدا کردشان از میان گروه
پرستنده را جایگه کرد کوه

بدان تا پرستش بود کارشان
نوان پیش روشن جهاندارشان

صفی بر دگر دست بنشاندند
همی نام نیساریان خواندند

کجا شیر مردان جنگ آورند
فروزنده لشکر و کشورند

کزیشان بود تخت شاهی بجای
وزیشان بود نام مردی بپای

نسودی سه دیگر گروه شناس
کجا نیست بر کس ازیشان سپاس

بکارند و ورزند و خود بدروند
بگاه خورش سرزنش نشنوند

ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش
ز آواز پیغاره آسوده گوش

تن آزاد و آباد گیتی بروی
بر آسوده از داور و گفتگوی

چه گفت آن سخنگوی آزاده مرد
که آزاده را کاهلی بنده کرد

چهارم که خوانند آهنوخوشی
همان دست ورزان با سرکشی

کجا کارشان همگنان پیشه بود
روانشان همیشه پر اندیشه بود

بدین اندرون سال پنجاه نیز
بخورد و ببخشید بسیار چیز

ازین هر یکی را یکی پایگاه
سزاوار بگزید و بنمود راه

که تا هر کس اندازهٔ خویش را
ببیند بداند کم و بیش را

ازان پس که اینها شد آراسته
شهنشاه با وارثی و خواسته

بفرمود دیوان ناپاک را — بآب اندر آمیختن خاک را
هر انچ از گل آمد چو بشناختند — سبک خشت را کالبد ساختند
بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد — نخست از برش هندسی کار کرد
چو گرمابه و کاخهای بلند — چو ایوان که باشد پناه از گزند
ز خارا گهر جست یک روزگار — همی کرد زو روشنی خواستار
بچنگ آمدش چند گونه گهر — چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر
ز خارا بافسون برون آورید — شد آراسته بندها را کلید
دگر بویهای خوش آورد باز — که دارند مردم ببویش نیاز
چو بان و چو کافور و چون مشک ناب — چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان هر دردمند — در تندرستی و راه گزند
همه رازها نیز کرد آشکار — جهان را نیامد چنو خواستار
گذر کرد ازان پس بکشتی بر آب — ز کشور بکشور بر آمد شتاب
چنین سال پنجه بورزید نیز — ندید از هنر بر خرد بسته چیز
همه کردنیها چو آمد پدید — بگیتی جز از خویشتن را ندید
چو آن کارهای وی آمد بجای — ز جای مهی برتر آورد پای

بفرّ کیانی یکی تخت ساخت … چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت[1]

که چون خواستی دیو برداشتی … ز هامون بگردون برافراشتی

چو خورشید تابان میانِ هوا … نشسته برو شاهِ فرمان روا

جهان انجمن شد برِ تختِ او … ازان برشده فرّهٔ بختِ او

به جمشید بر گوهر افشاندند … مر آن روز را روزِ نو خواندند

سرِ سال نو هرمزِ فرودین[2] … بر آسوده از رنج تن دل ز کین

به نوروز نو شاهِ گیتی فروز … بران تخت بنشست فیروز روز

بزرگان بشادی بیاراستند … می و رود و رامشگران خواستند

چنین جشنِ فرّخ ازان روزگار … بماند ازان خسروان یادگار

چنان سال سه صد همی رفت کار … ندیدند مرگ اندران روزگار

نیارست کس کرد بیکاریے … نه بد دردمندی و بیماریے

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی … میان بسته دیوان بسان رهی

یکی تخت پُرمایه کرده بپای … برو برنشسته جهان کدخدای

نشسته بران تخت جمشیدِ کی … بچنگ اندرون خسروی جامِ می

مر آن تخت را دیو برداشته … ز هامون بابر اندر افراشته

[1] نشاندید۔ جڑے۔ لگائے۔ [2] ماه فرودین کا پہلا دن ہے۔

ز افراز تخت سپهبد زده — سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش — ز رامش جهان پر ز آوای نوش
چنین تا بر آمد برین سالیان — همی تافت از شاه فرّ کیان
جهان بد بآرام زان شادکام — ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار او

چو چندین بر آمد برین روزگار — ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سربسر گشته او را رهی — نشسته جهاندار با فرهی
یکایک به تخت مهی بنگرید — بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد آن شاه یزدان شناس — ز یزدان بپیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشکر بخواند — چه مایه سخن پیش ایشان براند
چنین گفت با سالخورده مهان — که جز خویشتن را ندانم جهان
هنر در جهان از من آمد پدید — چو من تاجور تخت شاهی ندید
جهان را بخوبی من آراستم — ز روی زمین رنج من کاستم
خورد و خواب و آرام ایشان ز منست — جهان پوشش و کامشان از منست
بزرگی و دیهیم و شاهی مراست — اگر گوید که جز من کسی پادشاست

بدارو و درمان جهان گشت راست — که بیماری و مرگ کس را نکاست

جز از من که برداشت مرگ از کسی — وگر بر زمین شاه باشد بسی

شما را ز من هوش و جان در تن است — بمن نگرود هر که آهرمن است

گرایدون که دانید من کردم این — مرا خواند باید جهان آفرین

همه موبدان سر فگنده نگون — چرا کس نیارست گفتن نه چون

چو این گفته شد فر یزدان ازو — گسست و جهان شد پر از گفتگوی

سه و بیست سال از در بارگاه — پراگنده گشتند یکسر سپاه

منی چون بپیوست با کردگار — شکست اندر آورد و برگشت کار

چه گفت آن سخنگوی با فر و هوش — چو خسرو شدی بندگی را بکوش

به یزدان هر آنکس که شد ناسپاس — بدلش اندر آید ز هر سو هراس

بجمشید بر تیره گون گشت روز — همی کاست زو فر گیتی فروز

ازو پاک یزدان چو شد خشمناک — بدانست و شد شاه با ترس و باک

گر آورده شد پاک یزدان ازو — جهان در و درمان ندید ایچ روی

همی راند جمشید خون در کنار — همی کرد پوزش بر کردگار

همی کاست زو فرهٔ ایزدی — بر آورده تیزی شکوه بدی

داستانِ مرداسِ تازی پدرِ ضحّاک

یکی مرد بود اندر آن روزگار ز دستِ سوارانِ نیزه گذار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد ز ترسِ جهاندار با بادِ سرد
که مرداس نامِ گرانمایه بود بداد و دهش برترین پایه بود
مر او را ز دوشیدنی چارپای ز هر یک هزار آمدندے بجای
بز و اشتر و میش را هم چنین بدوشندگان داده بُد پاکدین
همان گاو دوشا بفرمان بری همان تازی اسپِ رمنده قوی
بشیر آن کسے را که بودے نیاز بدان خواسته دست بُردے فراز
پسر بُد مر آن پاک دین را یکے کش از مهر بهره نبُود اندکے
جهان جوی را نام ضحّاک بود دلیر و سبکسار و ناپاک بود
همان بیوراسپش همی خواندند چنین نام بر پهلوی راندند
کجا بیور از پهلوانی شمار بُود بر زبانِ دری ده هزار
از اسپانِ تازی بزرّین ستام ورا بود بیور که بردند نام
شب و روز بودے دو بهره بزین ز راهِ بزرگی نه از راهِ کین
چنان بُد که ابلیس روزے پگاه بیامد بسانِ یکے نیک خواه

دلِ مهتر از راهِ نیکی ببرد
جوان گوش گفتارِ او را سپرد

همان ناخوش آمدش گفتارِ او
نبود آگه از زشت کردارِ او

بدو داد هوش و دل و جانِ پاک
پراگنده بر تارکِ خویش خاک

چو ابلیس دانست کو دل بداد
بر افسانه اش گشت نهار شاد

فراوان سخن گفت زیبا و نغز
جوان را ز دانش تهی بود مغز

همی گفت دارم سخنها بسی
که آن را جز از من نداند کسی

جوان گفت برگوی و چندین مپای
بیاموز ما را تو ای نیک رای

بدو گفت پیمانت خواهم نخست
پس آنگه سخن برگشایم درست

جوان ساده دل بود فرمانش کرد
چنان کو بفرمود سوگند خورد

که رازِ تو با کس نگویم ز بن
ز تو بشنوم هرچه گویی سخن

بدو گفت جز تو کسی دو سرای
چرا باید ای نامور کدخدای

چه باید پدر چون پسر چون تو بود
یکی پندت از من بباید شنود

زمانه بدین خواجهٔ سالخورد
همی دیر ماند تو اندر نورد

بگیر این سر مایه درگاهِ او
ترا زیبد اندر جهان جاهِ او

برین گفتهٔ من چو داری وفا
جهان را تو باشی همی کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد
ز خونِ پدر شد دلش پر ز درد

به ابلیس گفت این سزاوار نیست / دگر گوی کین از در کار نیست
بدو گفت اگر بگذری زین سخن / بتابی ز پیمان و سوگند من
بماند بگردنت سوگند و بند / شوی خوار ماند پدرت ارجمند
سر مرد تازی بدام آورید / چنان شد که فرمان او برگزید
بپرسید کاین چاره با من بگوی / چه زوبیت این را بهانه مجوی
بدو گفت من چاره سازم ترا / بخورشید سر بر فرازم ترا
تو در کار خاموش می باش و بس / نباید مرا یاری از هیچ کس
چنان چون بباید بسازم تمام / تو تیغ سخن بر مکش از نیام
مر آن پادشا را در اندر سرای / یکی بوستان بود بس دلگشای
گرانمایه شبگیر برخاستی / ز بهر پرستش بیاراستی
سر و تن بشستی نهفته بباغ / پرستنده با وی نبردی چراغ
بر آن راه دیو نژند / یکی ژرف چاهی بره بر بکند
پس ابلیس بسپرد سر ژرف چاه / بخاشاک پوشید و بسپرد راه
سر تازیان مهتر نامجوی / شب آمد سوی باغ بنهاد روی
چو آمد بنزدیک آن ژرف چاه / یکایک نگون شد سر بخت شاه
بچاه اندر افتاد و بشکست پست / شد آن نیکدل مرد یزدان پرست

بهر نیک و بد شاه آزاد مرد ... بفرزند بر نازو و با درد سرد

همی پروریدش بناز و برنج ... بدو بود شاد و بدو داد گنج

چنان بد کش شوخ فرزند او ... نجست از ره مهر پیوند او

سخون پدر گشته همداستان ... ز دانا شنیدستم این داستان

که فرزند بد گر بود نره شیر ... بخون پدر هم نباشد دلیر

مگر در نهانش سخن دیگر است ... پژوهنده را راز با مادر است

پسر کو رها کرد رسم پدر ... تو بیگانه خوان و مخوانش پسر

فرومایه ضحاک بیدادگر ... بدین چاره بگرفت گاه پدر

بسر بر نهاد افسر تازیان ... بر ایشان ببخشود سود و زیان

چو ابلیس پیوسته دید آن سخن ... یکی بند نو دیگر افگند بن

بدو گفت چون سوی من تافتی ... ز گیتی همه کام دل یافتی

اگر همچنین نیز فرمان کنی ... نپیچی ز فرمان و پیمان کنی

جهان سر بسر پادشاهی تراست ... دد و مردم و مرغ و ماهی تراست

چو این گفته شد ساز دیگر گرفت ... دگرگونه چاره گرفت ای شگفت

جوانی بیاراست از خویشتن ... سخنگوی و بینا دل و پاک تن

همیدون بضحاک بنهاد روی ... نبودش بجز آفرین گفتگوی

بدو گفت اگر شاه را در خورم — یکی نامور مرد خوالیگرم
چو بشنید ضحاک بنواختش — ز بهرِ خورش جایگه ساختش
کلیدِ خورشخانهٔ پادشاه — بدو داد دستورِ فرمان روا
فراوان نبود آن زمان پرورش — که کمتر بُد از خوردنیها خورش
پس آهرمنِ بدکنش رای کرد — بدل کشتنِ جانور جای کرد
خورش زردهٔ خایه[۵] دادش نخست — بدان داشتش یک زمان تندرست
ز هر گوشت از مرغ و از چارپای — خورش کرد و آورد یک یک بجای
بخونش بپرورد برسان شیر — بدان تا کند پادشه را دلیر
سخن هرچه گویدش فرمان کند — بفرمانِ او دل گروگان کند
بخورد و بدو آفرین کرد سخت — مزه یافت زان بهترِ شوربخت
چنین گفت ابلیسِ نیرنگ ساز — که جاوید زی شاهِ گردن فراز
که فردات زین گونه سازم خورش — کزو آیدت سربسر پرورش
برفت و همه شب سگالش گرفت — که فردا چه سازد ز خوردن شگفت
دگر روز چون گنبدِ لاجورد — بر آورد و بنمود یاقوت زرد
خورشها ز کبک و تذرو سپید — بسازید و آمد دلی پر امید

[۵] بیضہ، انڈا۔ زردۂ خایہ یعنی انڈے کی زردی۔

شه تازیان چون بخوان دست برد   سر کم خرد مهر او را سپرد

سوم روز خوان را به مرغ و بره   بیاراستش گونه گون یکسره

بروز چهارم چو بنهاد خوان   خورش ساخت از پشت گاو جوان

بدو اندرون زعفران و گلاب   همان سال خورده می و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد   شگفت آمدش زان هشیوار مرد

بدو گفت بنگر که تا آرزوی   چه خواهی بخواه از من ای نیکخوی

خورشگر بدو گفت کای پادشا   همیشه بزی شاد و فرمان روا

مرا دل سراسر پر از مهر تست   همه توشهٔ جانم از چهر تست

یکی حاجتستم بنزدیک شاه   وگرچه مرا نیست آن پایگاه

که فرمان دهد تا سر کتف اوی   ببوسم بمالم برو چشم و روی

چو ضحاک بشنید گفتار اوی   نهانی ندانست بازار اوی

بدو گفت دادم من این کام تو   بلندی بگیرد مگر نام تو

چو بوسید شد بر زمین ناپدید   کس اندر جهان این شگفتی ندید

دو مار سیه از دو کتفش برست   غمین گشت از هر سوی چاره جست

سرانجام ببرید از هر دو کتف   سزد گر بمانی ازین در شگفت

چو شاخ درخت آن دو مار سیاه   بر آمد دگر باره از کتف شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند — همه یک بیک داستانها زدند
ز هر گونه نیرنگها ساختند — مر آن درد را چاره نشناختند
بسان پزشکی پس ابلیس تفت — بفرزانگی نزد ضحاک رفت
بدو گفت کین بودنی کار بود — بمان تا چه گردد نباید درود
خورش ساز و آرامشان ده بخورد — نشاید جز این چاره نیز کرد
بجز مغز مردم مده شان خورش — مگر خود بمیرند ازین پرورش
دوای تو جز مغز آدم نیست — مر این [illegible] ماران بباید گریست
بروزی دو کس بایدت کشت و — پس از مغز سرشان بباید درود
سر نره دیوان ازین جستجوی — چه جست و چه دید اندرین گفتگوی
مگر تا یکی چاره سازد نهان — که پردخته ماند ز مردم جهان

تباه شدن روزگار جمشید از دست ضحاک

از آن پس بر آمد ز ایران خروش — پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش
سیه گشت رخشنده روز سپید — گسستند پیوند از جمشید
بدو تیره شد فره ایزدی — بکژی گرائید و نابخردی
پدید آمد از هر سوی خسروی — یکی نامجوئی ز هر پهلوی

سپه کرده و جنگ را ساخته	دل از مهر جمشید پرداخته
یکایک از ایران برآمد سپاه	سوی تازیان برگرفتند راه
شنیدند کانجا یکی مهتر است	پر از هول آن اژدها پیکر است
سواران ایران همه شاه جوی	نهادند یکسر بضحاک روی
بشاهی برو آفرین خواندند	ورا شاه ایران زمین خواندند
کی اژدها فش بیامد چو باد	بایران زمین تاج بر سر نهاد
از ایران و از تازیان لشکری	گزین کرده گردان هر کشوری
سوی تخت جمشید بنهاد روی	چو انگشتری کرد گیتی بروی
چو جمشید را بخت شد کندرو	بتنگ آوریدش جهاندار نو
برفت و بدو داد تخت و کلاه	بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه
نهان گشت و گیتی برو شد سیاه	سپردش بضحاک تخت و کلاه
چو صد سالش اندر جهان کس ندید	ز چشم همه مردمان ناپدید
صدم سال روزی بدریای چین	پدید آمد آن شاه ناپاک دین
چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ	یکایک ندادش زمانی درنگ
باره سراسر بدو نیم کرد	جهان را ازو پاک بی بیم کرد
نهان بود چند از دم اژدها	بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه   زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازین بیش بر تخت شاهی که بود   ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفتصد   پدید آوریده بسے نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز   که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراندت با شهد و نوش   جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چو گویی که گسترد مهر   نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بدو   همه راز دل برگشائی بدو

یکے نغز بازی برون آورد   بدلت اندر از درد خون آورد

چنین است گیهان ناپایدار   تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج   خدایا مرا زود برهان ز رنج

تمت بالخیر